

Bosna i Hercegovina u potrazi za građanskom kulturom javne odgovornosti: Uloga vjerskog obrazovanja u javnim školama

Aid Smajić

Sažetak

Ovaj rad pokušaj je da se odredi mjesto konfesionalne vjeronauke (u daljnjem tekstu: *vjeronauka*) u javnim školama u Bosni i Hercegovini u kontekstu aktuelne kampanje za izgradnju snažne građanske kulture u BiH. Zamišljeno građansko obrazovanje kod najmlađih bh. građana njegovalo bi snažnu podršku javnoj i društvenoj odgovornosti kao nezaobilaznom segmentu preventivnog i sveobuhvatnog pristupa u borbi protiv korupcije u javnom sektoru. Ovo istraživanje izlaže formulu po kojoj bi vjeronauka u javnim školama mogla imati pozitivnu i jedinstvenu ulogu u formalnom građanskom obrazovanju na način da ugradi temeljne principe javne i društvene odgovornosti u religijske vrijednosti domaće kulture i religiozni identitet najmlađih bh. građana. Ovakva politika u skladu je s međunarodnom praksom i preporukama međunarodnih i domaćih organizacija, trenutnim pravnim statusom vjerskih zajednica i vjeronauke i ima utemeljenje u moralnom učenju tri tradicionalne religije u BiH. Ovaj rad zagovara da *uprkos trenutnom neuspjehu vjeronauke u javnim školama u BiH da angažira relevantne religijske ideje u promicanju principa dobre vlasti i aktivnog građanstva – inače spojivih s moralnim učenjem islama, katoličanstva i pravoslavlja – uz male intervencije vjeronauka može biti u funkciji obrazovanja najmlađih generacija o značenju i važnosti javne i društvene odgovornosti u njihovim religijama, pripremajući ih tako za život u društvu zasnovanom na participativnoj demokratiji.*

Kako bismo provjerili ovu hipotezu, analizirali smo značenje i razumijevanje javne i društvene odgovornosti u islamu, katoličanstvu i pravoslavlju. U tu svrhu također ispitali najefikasnije metode formalnog građanskog obrazovanja i ulogu vjerskog obrazovanja u tom pogledu u svijetu te modele građanskog obrazovanja trenutno primijenjene u osnovnim školama u BiH. Također smo analizirali postojeće udžbenike građanskog obrazovanja u osnovnim školama te prikupljena saznanja uporedili s vjeronaučnim udžbenicima koji se trenutno koriste u osnovnim školama kao i s dostupnim analizama i izvještajima o sadržaju vjeronaučnih udžbenika. Usto smo intervjuirali predstavnike relevantnih interesnih grupa te obavili opsežan pregled postojeće literature o zadatoj temi.

U skladu sa saznanjima našeg istraživanja, trenutni odnos bh. građana prema javnoj i društvenoj odgovornosti karakteriziraju ozbiljni nedostaci. S druge strane, formalno građansko obrazovanje u javnim školama predstavlja standardnu metodu promicanja vrijednosti dobre vlasti i aktivnog

građanstva u zemljama Evropske unije, pri čemu eksplicitno interdisciplinarno podučavanje i zaseban predmet o građanskim vrijednostima predstavljaju dva modela usvojena u velikoj većini razvijenih demokratija danas. Usto, zaključeno je da je podučavanje o građanskim vrijednostima putem vjerskog obrazovanja praksa snažno preporučena u dokumentima Vijeća Evrope, ali i prihvaćena u mnogim zemljama EU. Pored toga, na osnovu našeg pregleda značajne literature ustanovljeno je da su moralna učenja islama, katoličanstva i pravoslavlja u suštini spojiva s temeljnim vrijednostima i principima javne i društvene odgovornosti te u tom smislu mogu biti dragocjen resurs u promicanju vrijednosti dobre i odgovorne vlasti i građanskog aktivizma. Vjeronauka u osnovnim školama, međutim, je u potpunosti previdjela ovaj kulturni potencijal svojih religijskih tradicija.

U 2006. godini federalno Ministarstvo obrazovanja i nauke usvojilo je manje efikasan, implicitni model građanskog obrazovanja, dok se predstavnici vjerskih zajednica nalaze pod stalnim pritiskom da diskurs vjeronauke prilagode potrebama i problemima našeg vremena i prostora, uključujući i život u društvu zasnovanom na participativnoj demokratiji. U tom smislu, ovaj period može biti prekretnica za formalno građansko obrazovanje kao i za ulogu vjeronauke u bh. školama u tom pogledu. Svaki pokušaj reforme treba uzeti u obzir visok stepen prihvaćenosti eksplicitnog, formalnog građanskog obrazovanja među učenicima i NVO-ima, ali i apela domaćih NVO-a i roditelja za unapređenje vjeronauke u skladu s potrebama života u društvu zasnovanom na participativnoj demokratiji. U tom kontekstu također trebamo uvažiti značajne apele međunarodnih organizacija, respektabilan status vjeronauke u javnim školama, pristojnu prijemčivost vjerskih zajednica u pogledu preporuka ranijih analiza važne mjere predviđene posljednjom antikorupcijskom strategijom te postojeće bh. zakonodavstvo. Uzimajući u obzir sve ove faktore, zadržavanje početno primijenjenog eksplicitnog pristupa građanskom obrazovanju u BiH, unapređujući i prilagođavajući pri tome sadržaj vjeronauke, bila bi najlogičnija, najefikasnija, najizvodljivija i društveno i politički najprihvatljivija opcija za ispravljanje postojećih nedostataka u građanskoj kulturi javne i društvene odgovornosti putem formalnog obrazovanja. Radikalne izmjene jednostavno nisu realne, i čak nisu potrebne. Unapređivanje i prilagođavanje vjeronauke uključivalo bi reviziju vjeronaučnog kurikulumu za osnovne škole, vjeronaučnih udžbenika i nastavnih metoda te odgovarajuću obuku vjeroučitelja.

Prednost je ovog pristupa u njegovoj efikasnosti u obrazovanju o značenju javne i društvene odgovornosti, njegovoj sposobnosti da naučeni materijal poveže s vrijednostima domaće kulture, njegovoj društvenoj sveobuhvatnosti u smislu angažiranja kapaciteta i društvenog utjecaja vjerskih zajednica i vjeronauke, širokoj društvenoj prihvaćenosti, minimalnim troškovima i razumnoj političkoj izvodljivosti. Jedini potencijalni nedostatak ove opcije jest to što učenici koji dobrovoljno ne pohađaju vjeronauku ne bi imali direktne koristi od ove mjere, što bi se, međutim, moglo ispraviti uvođenjem za ove učenike alternativnog predmeta Kultura religija, koji bi također uvažio preporuke naše studije. Uz pomoć obrazovnih vlasti, opravdano je očekivati da će predložena mjera dugoročno dobro obaviti posao u smislu pojašnjavanja religijskog značaja javne odgovornosti. Usto, integriranjem vjerskih zajednica i službenika u šire društvene tokove društvo bi ih moglo "privoljeti" na više društvene odgovornosti i s njihove strane. Federalni Program o devetogodišnjem obrazovanju za osnovne škole i njegovo potencijalno prihvaćanje od kantonalnih ministarstava u dijelu koji se tiče građanskog obrazovanja, unapređenje vjeronaučnog kurikulumu i udžbenika, obuka vjeroučitelja te odnosi s vjerskim zajednicama ključna su područja u formalnom građanskom obrazovanju koja zahtijevaju budnu pažnju i koordiniranu akciju obrazovnih vlasti, antikorupcijskih tijela i agencija te vjerskih zajednica.

Sadržaj

Sažetak	1
1. Uvod	4
1.1. Izjava o namjeri	5
1.2. Metodologija i ograničenja	6
2. Opis problema	7
2.1. Trenutno stanje i pozadina problema	7
2.2. Problem u njegovom aktuelnom <i>policy</i> okruženju	11
2.3. Vjersko obrazovanje u službi aktivnog građanstva i javne odgovornosti	16
3. Policy opcije	21
3.1. Moguće opcije	21
3.2. Analitički okvir	22
3.3. Nepoželjne opcije	24
3.4. Odabrana opcija	27
4. Zaključak i preporuke	28
4.1. Preporuke vlastima	30
4.2. Preporuke vjerskim zajednicama	31
4.3. Preporuke međunarodnim i domaćim organizacijama	31
5. Bibliografija	32

1. Uvod

Prema Indeksu percepcije korupcije (IPK) Transparency Internationala za 2010, BiH s rezultatom 3,2 zauzima 91. mjesto među 178. zemalja uključenih u ovo istraživanje (Transparency International 2010). Ovaj rezultat čini BiH zemljom s najvišim stepenom korupcije u regionu, izuzimajući Kosovo, i stavlja je na samo dno u odnosu na zemlje EU. Rezultat koji se kreće oko broja 3,0 na skali IPK-e označava graničnu vrijednost gdje je korupcija prisutna na način sistemske pojave (Blagovčanin 2009). Ovaj rezultat samo ukazuje na to koliko je situacija u BiH u pogledu rasprostranjenosti korupcije zabrinjavajuća.

Različiti pokušaji borbe protiv korupcije kroz promicanje javne odgovornosti kao osnovne demokratske vrijednosti dobre i efikasne vlasti dosada u BiH nisu dali očekivane rezultate. Nedavno istraživanje Svjetske banke (2009) zaključuje da su bh. vlasti najmanje odgovorne među zemljama bivše Jugoslavije, izuzimajući opet Kosovo. Isti izvještaj pokazuje da samo 48,6% zemalja u svijetu ima slabiji indeks javne odgovornosti. Kao glavni razlozi deficitarne odgovornosti u bh. javnom sektoru obično se spominju: nerazvijenost NVO-a, nepostojanje jasnih pravila i propisa koji uređuju ponašanje javnih službenika, nepostojanje ili slabost državnih institucija odgovornih za praćenje i kažnjavanje neodgovornog ponašanja te tolerantan odnos i službenika i običnih građana prema korupciji (Blagovčanin 2009; Milanović 2005).

S obzirom na to da apsolutna moć, kako bi to rekao Hobbes, korumpira apsolutno, aktivno učešće građana u zahtijevanju odgovornog ponašanja javnih službenika postaje neophodan preduvjet izgradnje dobre vlasti. U tom smislu, građansko obrazovanje i podizanje društvene svijesti o značaju javne odgovornosti i participativne demokratije uključeno je barem u nekim dosadašnjim antikorupcijskim strategijama i programima odgovarajućih domaćih agencija i organizacija, pri čemu se od *svih državnih i društvenih institucija* očekuje da daju svoj doprinos u obrazovanju građana o opasnostima korupcije i razvoju građanske kulture javne odgovornosti.

Ali zašto dosada ova kampanja za izgradnju građanske kulture netolerantnosti prema različitim oblicima neodgovornog ponašanja među javnim službenicima nije polučila očekivane rezultate? Iz kojih razloga ova kampanja nije uspjela uključiti sve društvene institucije, a među njima prvenstveno religiju i vjerske zajednice? U trenutku kad smo svjedoci kako je društveni utjecaj religije moguće vješto zloupotrijebiti u različite svrhe, je li moguće umjesto toga ogromni duhovni i motivacijski potencijal religije usmjeriti na način da konstruktivno informira i oblikuje građansku kulturu mladih tokom formativnog perioda njihovog razvoja? U tom smislu, jesu li vrijednosti i učenja kršćanstva i islama spojivi s modernim idejama javne i društvene odgovornosti? Koje bi tačno religijske pojmove i tekstove bilo moguće reinterpretirati na način da uvažavaju ove principe? Da li bi na taj način unaprijeđenu vjeronauku trebalo koristiti u ugrađivanju vrijednosti građanske kulture u vjerski identitet školske djece? Što se tiče vlasti, da li bi takvu inicijativu razumjele kao nepoželjno uplitanje vjere i vjerskih zajednica u sekularni domen, ponovo postavljajući pitanje mjere u kojoj religijsko uvjerenje treba odrediti upotrebu političke moći kod običnih građana? Da li bi takvo prisustvo religije u javnim školama donijelo više štete nego koristi za zemlju koja već i bez toga ima mnogo problema? Je li uistinu tačno da vjerske zajednice ne ulažu značajne napore u borbi protiv korupcije? Ukoliko bi vlasti čak i prihvatile ovakvo angažiranje religioznog sentimenta, da li su vjeronaučni udžbenici i vjeroučitelji na odgovarajući način pripremljeni za ovaj proces?

U tom pogledu dvije su stvari očigledno jasne. Prvo, kreatori obrazovnih politika ili gube zanimanje za formalno građansko obrazovanje ili je u njihovim stavovima u tom pogledu prisutna

nedosljednost. Drugo, u tom kontekstu oni su dosada uveliko zanemarivali aktuelnu raspravu među intelektualcima i različitim vrijednosnim i interesnim grupama o trenutnoj i mogućoj ulozi religije i vjeronauke u bh. društvu, javnom prostoru i državnim školama. Na taj način propuštena je prilika da se konstruktivno djeluje te na primjeren način religija i vjerske zajednice uključe u proces građanskog obrazovanja. Pa ipak, jedno je sigurno: s obzirom na trenutnu građansku pasivnost Bosanaca i Hercegovaca, teško je očekivati da će vlasti u BiH poštovati principe dobre i odgovorne uprave. Za uspjeh trenutnih obrazovnih napora u pravcu izgradnje moralnih načela građanstva kod najmlađih generacija od presudne je važnosti također insistirati na eksplicitnom građanskom obrazovanju u javnim školama. Na kraju, ugrađivanje temeljnih vrijednosti i principa javne odgovornosti u religiozni identitet i uvjerenje najmlađih bh. građana ima posebnu težinu. Podučavanje moralnih načela građanstva kroz vjeronauku u tom smislu predstavlja samo jedan, ali izuzetno važan segment širih napora u pravcu izgradnje pozitivnog kulturnog ambijenta za unapređenje institucije javne odgovornosti u BiH.

1.1. Izjava o namjeri

Cilj je ovog rada pokušati dati odgovore na naprijed postavljena pitanja na način koji je u saglasnosti s odgovarajućom međunarodnom praksom u naprednim demokratijama i tako omogućiti da građansko obrazovanje i vjeronauka u javnim školama daju optimalan doprinos izgradnji građanske kulture javne odgovornosti. U tu svrhu ova studija:

- zagovara daljnju primjenu modela eksplicitnog građanskog obrazovanja, koji bi u konačnici podrazumijevao i podučavanje o javnoj i društvenoj odgovornosti kroz vjeronauku u javnim školama;
- otkriva razloge neuspjeha dosada provedenih mjera u pravcu izgradnje kulture netolerancije prema neodgovornom ponašanju bh. vlasti;
- prepoznaje učenja u islamu, katoličanstvu i pravoslavlju koja su spojiva s modernom idejom javne i društvene odgovornosti i u skladu s tim pokušava utemeljiti njene osnovne principe u poruku ovih religijskih tradicija;
- otkriva najvažnija područja za intervenciju u aktuelnim politikama, uključujući antikorupcijske strategije i programe s ciljem podizanja društvene svijesti o pitanju javne odgovornosti, reviziju vjeronaučnog kurikulumu i udžbenika, unapređivanje nastavnih metoda, obuku vjeroučitelja te simultanu saradnju s civilnim sektorom, vjerskim zajednicama i međunarodnom zajednicom u spomenutim aktivnostima;
- predlaže mjere za smanjenje ili uklanjanje postojećih nedostataka u trenutnom modelu vjeronauke, stvarajući tako bolji model koji bi trebao udovoljiti želji i obavezi vjerskih zajednica da rade za dobrobit šireg društva, ali i pomoći obrazovnim i drugim vlastima u BiH u izgradnji moralnih načela građanstva kod mladih koja će ih kao odrasle građane motivirati da kod svojih nadređenih insistiraju na poštivanju principa odgovorne i dobre vlasti.

Drugim riječima, ova će studija kreatorima obrazovnih politika ponuditi informacije i analizu koja će im pomoći pri koncipiranju i provođenju sveobuhvatnih mjera građanskog obrazovanja koje će angažirati "društveni i duhovni kapital" vjeronauke za dobrobit izgradnje kulturnog ambijenta pogodnog za pozitivne promjene u instituciji javne odgovornosti u BiH. Izgradnja građanske kulture dugotrajan je proces, ali i korak vjerovatno nezaobilazan u izgradnji institucije javne odgovornosti, što sve skupa traži podršku svih utjecajnih društvenih sila. To uključuje i religiju i vjerske zajednice, čiji je pozitivan obrazovni potencijal dosada bio rijetko priznat i nedovoljno

istražen. Ovdje bi u tom smislu htjeli unijeti novinu, te čitavu ovu raspravu staviti u širu društvenu i komparativnu perspektivu. Pri tome predlažemo sljedeću hipotezu kao vodilju u ovom istraživanju: *bez obzira na to što vjeronauka u osnovnim školama u BiH dosada nije uspjela staviti značajna religijska učenja u funkciju promicanja principa i vrijednosti dobre vlasti i aktivnog građanstva, vjeronaučna nastava uz odgovarajuće i male intervencije može uspješno obrazovati najmlađe generacije o značenju i značaju javne i društvene odgovornosti u njihovoj religijskoj tradiciji, te ih tako pripremiti za život u društvu zasnovanom na participativnoj demokratiji.* Ovi potencijali religije i vjeronauke rijetko su priznati i uveliko neiskorišteni, a razlog za to može biti u negativnom imidžu religije kao "destruktivne društvene sile". Zbog nemogućnosti da se religija i vjerske zajednice posmatraju iz nešto pozitivnije perspektive, često ne primjećujemo da takvi programi saradnje mogu predstavljati dobru priliku da se i unutar samih vjerskih zajednica potaknu pozitivne promjene. Iako su vjerske zajednice utjecajni faktori u bh. društvu, i one su kao i sve druge društvene organizacije pod stalnom prijetnjom da podlegnu praksi suprotnoj idealima odgovornosti. Zbog toga takvi programi nude kanale za indirektni "pozitivni pritisak" na vjerske zajednice da poštuju vlastite ideale odgovornosti i tako smanje potencijalni "manjak kredibiliteta" u očima javnosti.

1.2. Metodologija i ograničenja

Analiza zadate teme uzet će u obzir sljedeće *situacijske varijable*: kulturno naslijeđe prošlih autokratskih režima, ekonomske i egzistencijalne probleme s kojima su suočeni bh. građani, nedostatke u domaćem civilnom sektoru, trenutni status građanskog obrazovanja i vjeronauke u javnim školama, pravni položaj i društveni utjecaj religije i vjerskih zajednica, institucionalni diskontinuitet u BiH, savremene standarde građanskog obrazovanja i ulogu religije u tom pogledu te razumijevanje javne i društvene odgovornosti u islamu, katoličanstvu i pravoslavlju. S druge strane, bit će razmatrane sljedeće tzv. *policy varijable*: sadržaj (nastavni plan i udžbenici) vjeronauke u javnim školama, kadar uključen u nastavu (vjeroučitelji i njihovo obrazovanje), izvođenje nastave iz vjeronauke i nastavne metode. Primarni fokus ipak će biti na analizi udžbenika. Kako bismo provjerili postavljenu hipotezu, uradili smo sljedeće:

- analizirali smo sadržaj udžbenika građanskog obrazovanja u javnim školama kako bismo ustanovili referentne kriterije podučavanja o građanskoj kulturi javne odgovornosti;
- saznanja prikupljena ovom analizom uporedili smo s trenutnim vjeronaučnim udžbenicima u osnovnim školama u BiH;
- kako bismo dopunili gore prikupljene podatke te pojasnili i provjerili preliminarne zaključke, intervjuirali smo predstavnike vjerskih zajednica, aktiviste odgovarajućih NVO-a te službenike u resornim ministarstvima i antikorupcijskim agencijama i tijelima;
- analizirali smo relevantne izvještaje i literaturu o karakteristikama građanske kulture u BiH i njihovoj historijskoj, društveno-političkoj i ekonomskoj pozadini, o statusu vjeronauke i građanskog obrazovanja u javnim školama te položaju religije i vjerskih zajednica u bh. društvu, zatim literaturu koja se bavi razumijevanjem javne odgovornosti u islamu, katoličanstvu i pravoslavlju, odgovarajuće antikorupcijske strategije i programe, zakonodavstvo, dokumente, govore, službene izjave, medijske i međunarodne izvještaje, kako bismo uspostavili okvir za diskusiju i cijelu raspravu stavili u odgovarajući okvir.

Sad ćemo pokušati utvrditi kako dosadašnje politike nisu uspjele izgraditi snažnu građansku kulturu javne i društvene odgovornosti, kao i razloge i implikacije ovog neuspjeha, načine na koje bi

se religija i vjeronauka mogle uključiti u ovu kampanju te interesne grupe uključene u ovaj proces. Nakon toga, u svjetlu analitičkog okvira usvojenog u ovom istraživanju, predložiti ćemo i analizirati moguće *policy* opcije. Prednosti i nedostaci ponuđenih *policy* opcija također su razmatrani, a argumentacija u korist odabrane opcije bit će detaljno obrazložena. U skladu s tim, doneseni su zaključci i preporuke za vlasti, vjerske zajednice te međunarodne i domaće organizacije.

2. Opis problema

2.1. Trenutno stanje i pozadina problema

U srcu problema bosanske uprave – od socijalne politike do upravljanja prirodnim resursima, od politike ruralnog razvoja do rasprava o najboljem načinu da se ulože sredstva za obrazovanje – nalazi se slabo učešće bh. građana i interesnih grupa u procesu upravljanja. I isto kao što kompanija za koju njen vlasnik ne pokazuje zanimanje neće mudro koristiti svoje resurse, tako i javne institucije koje nisu pod stalnim pritiskom građana putem demokratskog procesa neće efikasno odgovoriti na potrebe javnosti (European Stability Initiative 2004: 51).

Snažno civilno društvo i aktivno političko učešće običnih građana obično se smatraju jednim od četiri tzv. "stupa demokratije" (Fond otvoreno društvo BiH 2006), bez kojeg bi stabilnost i efikasnost demokratskog političkog poretka bila ozbiljno ugrožena (Šalaj 2005). Osnovna funkcija informiranog i aktivnog učešća građana u upravljanju jeste da osigura širu društvenu podršku i kontrolu za odluke od značaja za javnost, koje bi trebale biti donesene u skladu s važećim zakonima i pravilima ponašanja, te prema potrebama i u najboljem interesu građana. To bi građane trebalo zaštititi od proizvoljnih odluka i neodgovornog ponašanja političkih moćnika i javnih službenika te dovesti do situacije u kojoj bi svaki oblik neodgovornog ponašanja vlasti bio "izrazito rizičan posao, suočen sa snažnom društvenom osudom i slabim šansama da prođe neprimijećeno" (Blagovčanin 2009: 15) i bez odgovarajuće reakcije šireg društva. U osnovi takvog javnog aktivizma nalazi se specifičan aparat političkog znanja, vrijednosti i prakse ili, jednostavno kazano, građanska kultura u pogledu institucije javne odgovornosti koja informira i određuje očekivane standarde ponašanja javnih službenika, odnosno kriterije vertikalne odgovornosti. Ovaj aparat također daje inovacijama vezanim za horizontalnu odgovornost širu društvenu podršku (Fox 2000), gradi potrebni psiho-kulturni poticaj za društvenu odgovornost običnih građana (Malena, Forster i Singh 2004) te u konačnici informira i oblikuje individualnu etiku ponašanja u javnoj službi, s obzirom na to da mnogi građani završe radeći kao javni službenici. U odsustvu takve kulture, proistekli način uprave gotovo bez izuzetka postaje ispunjenje poznatih Hobsovih riječi da "vlast korumpira, a apsolutna vlast korumpira apsolutno", s obzirom na to da mnoga istraživanja ukazuju na negativnu vezu između nerazvijene građanske kulture i dobre vlasti (Treisman 2000, u: Datzer 2009; Andrews 2007). Iako to može zvučati paradoksalno, navod iz izvještaja Evropske inicijative za stabilnost za 2004. godinu, koji smo dali na početku, međutim, uvjerljivo pokazuje da su javne institucije u BiH žrtve neodgovornosti i korupcije dobrim dijelom i zbog nedostatnog građanskog razumijevanja i učešća u procesu upravljanja.

Prema posljednjim izvještajima i analizama, prevladavajući odnos običnih ljudi u BiH prema različitim partikularističkim oblicima ponašanja u vlasti može se najbolje opisati kao "kultura tolerancije" (Datzer 2009), koju najčešće karakterizira puna svijest o raširenom prisustvu korupcije u javnim institucijama i njenoj štetnosti (Datzer 2009), ali koju prati pogrešno razumijevanje

pojmovna građanina i demokratije (Hodžić 2003). Ona također uključuje snažan osjećaj apatije i bespomoćnosti u pogledu aktivne građanske participacije i mogućnosti pozitivnih promjena (Korjenić 2006), pokušaje da se nađu različita opravdanja za takvo neprimjereno ponašanje javnih službenika i običnih građana (Lazić i Koluundžija 2005) ili čak spremnost da se u specifičnim okolnostima bude izravnim učesnikom korupcije (Datzer 2009).

U tom smislu, istraživanje koje je proveo UNDP (2003) pokazuje da građani smatraju nepristrasnost najvažnijom karakteristikom dobre vlasti, dok je Barometar globalne korupcije Transparency Internationala (2007) došao do saznanja da bh. građani smatraju političke stranke najkorumpiranijim. Pri tome svaki drugi od tri ispitanika smatra trenutne antikorupcijske mjere vlasti neefikasnim, a gotovo 70% učesnika predviđa daljnje širenje korupcije u naredne tri godine. Slično tome, ranije provedena Studija percepcije korupcije (2004), koju je pripremila ista organizacija, pokazuje da dvije trećine ispitanika korupciju smatra štetnom društvenom pojavom, pri čemu ispravno razumijeva različite koruptivne oblike ponašanja kao njena vidljiva očitovanja. Pa ipak, odgovarajuće analize otkrivaju da bh. građani nekada imaju jednostrano, izvještačeno i stereotipno razumijevanje značenja aktivnog građanstva i demokratije te da ih povezuju s pokušajem ateizacije i vjerskom indiferentnošću ili s pasivnim deklariranjem građanske orijentacije koje bez ikakvog respekta gleda na svaku vrstu političkog angažmana (Hodžić 2003). Sljedeća izjava predstavnice jedne nevladine organizacije (NVO) o njenom iskustvu s promoviranjem građanskog aktivizma u BiH u tom je pogledu prilično znakovita:

Ljudi na ulicama ne znaju šta je NVO. Oni misle da je to opozicija vlastima ili nešto humanitarnog karaktera. Oni ne poznaju mogućnosti i ne razumiju kapacitete nevladinog sektora. Svi ovi ljudi ne razumiju da i oni mogu inicirati vlastite aktivnosti, koje su vezane za njihove probleme. Građani o sebi ne razmišljaju kao o faktorima [političke i društvene promjene] (Maglajlić i Hodžić 2006).

Iako se broj NVO-a često uzima kao pokazatelj građanske kulture u nekoj zemlji (Hadžić i Maglajlić 2006), njegovu valjanost u slučaju BiH treba uzeti s oprezom s obzirom da broj NVO-a ne odgovara nivou aktivnog građanskog učešća u BiH (Sali-Terzić 2001). Prema posljednjim statistikama, u BiH je aktivno oko 5000 NVO-a, s tim da se samo mali dio bavi promoviranjem vrijednosti i principa dobre vlasti. Na drugoj strani, posljednji izvještaj o učešću građana u procesima odlučivanja u BiH, koji svake godine pripremaju Centri civilnih inicijativa (CCI 2010), pokazuje da je ona na najnižem nivou u periodu nakon 2006. godine. Iako intervjuirani građani obično prepoznaju mjesne zajednice i zbor građana kao mehanizme građanske participacije, samo 34% ispitanika, naprimjer, ima iskustvo građanske participacije putem mjesnih zajednica, dok je 25% ovo iskustvo steklo kroz zborove građana. Samo 16,9% ispitanika članovi su NVO-a, a 20,7% konsultiralo je predstavnike vlasti u vezi s nekim problemom ili prijedlogom. Nadalje, Centri civilnih inicijativa u svojoj su studiji o građanskoj participaciji u BiH u 2007. godini došli do zaključka da 40% ispitanika svoj izostanak u učešću u procesima odlučivanja pravda svojom nezainteresiranošću (CIC 2007). Sumnjičavost naspram mogućnosti aktivnog građanstva može se vjerovatno najlakše vidjeti iz saznanja da njih 83,5% ustvari nema odgovor na pitanje o razlozima zbog kojih se potencijalno neće odazvati na poziv vlasti da učestvuju u procesu planiranja ili donošenja odluka (CIC 2010). Slično tome, mnogi su bh. građani mišljenja da je korupcija tako duboko ukorijenjena u bh. vlasti i društvu da je nikakva reakcija civilnog sektora ne može ukloniti (Maljević et al. 2006, u: Datzer 2009). U cjelini, ova saznanja ukazuju na raširen osjećaj političke apatije i pesimizma među građanima BiH koji će ih teško motivirati da kod svojih predstavnika u javnim institucijama insistiraju na odgovornosti.

Pored toga, nedavna istraživanja pokazala su da su stanovnici BiH također spremni pravdati koruptivna ponašanja koja se protive temeljnim principima javne odgovornosti kao nešto što je "nezaobilazni dio tradicije", "opća kultura", nešto što je jednostavno "dio nas", "znak zahvalnosti", "način da se pokaže poštovanje prema određenim profesijama" (Lazić i Kolundžija 2005), "nužno zlo" (Datzer 2009) ili čak izraziti spremnost da budu direktni učesnici koruptivnih transakcija i ponašanja. U tom smislu, već spomenuta Studija percepcije korupcije (Transparency International 2004) pokazuje da 20% ispitanika vjeruje da je korupcija oduvijek bila prisutna u BiH; da svaki deseti ispitanik vjeruje kako svako provodi korupciju i da u tome nema ništa loše ako se time rješavaju svoji svakodnevni problemi; da je svaki četvrti spreman ponuditi mito za protuuslugu ili za privilegirani položaj ili ostvarivanje svojih prava; da više od jedne trećine ispitanika misli da samo oni koji primaju mito trebaju biti kažnjeni, a ne i oni koji mito nude. Naknadna saznanja da građani kulturnu i moralnu krizu rangiraju kao drugi najvažniji uzrok korupcije u BiH (Lazić i Kolundžija 2005) dodatno ukazuju na ozbiljnost ovog problema.

Trenutno stanje građanske kulture javne odgovornosti među stanovnicima BiH rezultat je dugotrajnog i sistematskog utjecaja različitih društveno-političkih faktora na njihovu kolektivnu svijest putem kanala formalnog, neformalnog i informalnog obrazovanja tokom dugog vremenskog perioda. Odatle razloge postojećih nedostataka u društvenoj svijesti i odnosu naspram javne odgovornosti treba tražiti u: 1) kulturnom naslijeđu prošlih autokratskih režima, a prvenstveno komunizma (Xharra 2010), 2) iskustvu rata, 3) slabosti organizacija lokalnog civilnog sektora (Maglajlić i Hodžić 2006; Valha 2009) te 4) inertnom odnosu poslijeratnih vlasti u BiH prema mogućnostima formalne i neformalne građanske socijalizacije (Šalaj 2002 i 2005). Svi ovi faktori na njima specifičan način doveli su u pitanje pravilno funkcioniranje kanala formalnog, neformalnog i informalnog obrazovanja odgovornih za razvoj participativne građanske kulture javne odgovornosti kod bh. građana.

U posljednje dvije decenije bh. društvo svjedok je prelaska iz jednog, autokratskog političkog poretka u drugi, demokratski. I dok je ovaj drugi učinio aktivno građanstvo *sine qua non* vlastite funkcionalnosti, ovaj je prvi *de facto* odvrtao od građanskog učešća u vlasti tako što je, između ostalog, vršio utjecaj na sve faktore političke socijalizacije, uključujući i vjerske zajednice. U vrijeme komunističkog režima bh. građani iskusili su veoma malo od onog autentičnog civilnog društva kakvo je postojalo na tlu zapadne Evrope, s obzirom na to da je takav oblik građanske participacije suštinski bio nespojiv s vladajućim političkim sistemom. Državna ideologija i jednopartijski sistem ciljano su vršili utjecaj na sve aktere formalne, neformalne i informalne političke socijalizacije (Bodružić 2010), namjerno stvarajući zakonski i kulturni ambijent pogodan za razvoj društvenog mentaliteta, koji se vjerovatno najbolje može opisati kao "podanička politička kultura", koja nije mogla niti je trebala osigurati psihološko-kulturni poticaj za aktivni građanski angažman u propitivanju vladinih politika i prakse. Iako su sportske i kulturne organizacije, naprimjer, uistinu postojale, one su ili bile apolitične ili je njihov angažman u političkim dešavanjima i vlasti obično odražavao interese vladajuće političke stranke. Usto, iako je u skladu s principom "samoupravljanja" politički sistem bio značajno decentraliziran, dozvoljavajući građanima više slobode i kontrole u privatnim poslovima poput ograničenog privatnog vlasništva i putovanja u inozemstvo, sistem je općenito ostao totalitaran, pri čemu se postojeće slobode nisu odnosile na informiranost i aktivno građansko sudjelovanje u stvarima politike i vlasti. Partijski organi nadalje su kontrolirali rad medija, dok su sindikati uglavnom štitali interese partije, a ne radnika. Potencijalno kritiziranje države, vlasti ili revolucije, pa i kroz šalu, smatrano je "verbalnim napadom" na vlasti i bilo je zakonom kažnjivo (Bodružić 2010). Naposljetku, kontrola komunističkog režima protezala se i na aktivnosti vjerskih zajednica, pri čemu je religija bila potisnuta na

marginu društvenog života i reducirana na ličnu stvar pojedinca. Javno obrazovanje nije pružalo prostor za vjeronauku u državnim školama. Takva mogućnost bila je zajamčena isključivo vjerskim školama, koje su bile odgovorne za obuku katoličkih, pravoslavnih i muslimanskih vjerskih službenika, te obrazovnim programima unutar džamija, župa i parohija, mada su i oni bili pažljivo praćeni i kontrolirani od sistema. Svaka potencijalna kritika političkog i javnog poretka na vjerskoj osnovi shvaćena je kao napad na državu, koji zaslužuje brzu i žestoku reakciju.

Pored toga, agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu i naknadni rat na različite su načine doveli u pitanje napore u pravcu razvoja tek začetog civilnog društva, aktivnog građanstva i demokratije. U tom smislu, rat je preusmjerio pažnju ljudi na puko preživljavanje, a ratna razaranja donijela su dugotrajnu ekonomsku krizu, koja će uveliko usmjeriti pažnju građana na egzistencijalne probleme i dugo nakon toga (Hopken 2010). Drugo, strana humanitarna pomoć kao da je dodatno poticala "mentalitet ovisnosti" među lokalnim stanovništvom, čak i u pogledu rješavanja vlastitih problema – odnos prema životu koji se već razvio u vrijeme komunizma – i tako obeshrabrila proaktivan odnos društvene odgovornosti u okolnostima kad je on bio prijeko potreban za funkcionalnost novog političkog poretka. Konačno, rat je podijelio bh. društvo po etničkom principu i ozbiljno ugrozio međuetničko društveno povjerenje tako što je u poslijeratnoj BiH građansko učešće uveliko moguće isključivo u granicama partikularnih etničkih identiteta i interesa (Datzer 2009; Valha 2009). Kao rezultat toga mnoge NVO završile su kao udruženja koja okupljaju članove jedne etničke skupine, tako da pokušaji prakticiranja društvene odgovornosti u slučaju neodgovornog ponašanja javnih službenika druge etničke pripadnosti mogu lahko biti odbačeni pod izgovorom da se radi o napadima koji su vođeni primarno interesima "protivničke" etničke grupe kojoj članovi dotične organizacije pripadaju.

Pored toga, organizacije civilnog sektora kao glavni akteri neformalnog promicanja ideja i vrijednosti participativne demokratije i dalje su uveliko nerazvijene, slabe i usitnjene (Maglajlić i Hodžić 2006), pri čemu im često nedostaje osjećaj vjernosti svojoj misiji, tako da nisu u stanju u potpunosti iznijeti obavezu obrazovanja o aktivnom građanstvu (Valha 2009). U tom smislu, iako su NVO osnovane neposredno prije rata uspjele uvesti ideju aktivnog građanstva u urbana naselja, one nisu ostvarile širu društvenu podršku u ovom kratkom vremenskom periodu. To se posebno odnosi na izdvojena i manje obrazovana ruralna područja izvan većih gradova (Bodružić 2010), što je ideju aktivnog građanstva učinilo uveliko urbanim i elicističkim fenomenom (Maglajlić i Hodžić 2006). Agresija na BiH desetkovala je organizacije civilnog sektora koji se u to vrijeme tek razvijao. U Tuzli, naprimjer, početni broj od nekih 800 prijeratnih udruženja pao je na 44 na kraju rata (Sali-Terzić 2001). Rat je također u velikoj mjeri odredio njihovu agendu, reducirajući je na humanitarnu pomoć, psihosocijalnu rehabilitaciju te poslijeratnu rekonstrukciju uništene infrastrukture (Sali-Terzić 2001), pri čemu su aktivnosti s ciljem neformalnog građanskog obrazovanja odgođene za kasne 90-te (Korjenić 2006). Novonastale civilne organizacije nadalje su često prerastale u "donatorska" udruženja vođena željom da sačuvaju organizaciju, a ne osjećajem misije. Bez suštinske motivacije i entuzijazma, njihovo zagovarivanje ideala javne i društvene odgovornosti među bh. građanima bilo je osuđeno na neuspjeh (Valha 2009). I sada, kao i onda nakon rata, komunikacija i koordinacija između NVO-a u pogledu aktivnosti s ciljem promicanja participativne građanske kulture javne odgovornosti i dalje je nedovoljna, zbog čega se njihov ukupni učinak čini usitnjenim (Kešić, lična komunikacija; Korjenić 2006). Neka od ovih zapažanja također važe i za vjerske zajednice u BiH, čije su poslijeratne aktivnosti uglavnom bile svedene na vjerske i humanitarne potrebe članstva, dok su u dijelu političke socijalizacije uglavnom bile određene etničkim principom. Konačno, u kontekstu saradnje s drugim organizacijama civilnog sektora u promicanju građanske kulture javne odgovornosti u periodu poslije rata

vjerske su zajednice uveliko ličile na druge NVO-e. U svakom slučaju, građansko obrazovanje zasnovano na građanskom identitetu teško da je moglo naći partnera u takvom poslijeratnom religijskom diskursu u BiH.

Konačno, kao i mnoge druge postkomunističke države (Šalaj 2002), BiH – suočena s nepostojanjem građanske kulture koja bi podržala novi demokratski politički poredak – poslije rata također je morala početi s uvođenjem odgovarajućih nastavnih programa političke socijalizacije na različitim nivoima formalnog obrazovanja. Ovaj proces, međutim, bio je izuzetno spor i često mu je nedostajala podrška političkih stranaka na vlasti u to vrijeme. Prve tri antikorupcijske strategije, naprimjer, nisu uopće predviđale mjere u pravcu podizanja društvene svijesti o problemu korupcije i značaju javne odgovornosti u tom kontekstu, a da i ne spominjemo uključivanje vjerskih zajednica i vjerskog obrazovanja u takvu kampanju. Umjesto toga, one su se uglavnom fokusirale na usvajanje zakona i izgradnju institucionalnih kapaciteta potrebnih za borbu protiv korupcije (Blagovčanin 2009), bez pridavanja posebne pažnje preventivnom pristupu borbi protiv korupcije putem promicanja aktivnog građanskog učešća u tom kontekstu. Takav odnos vlasti naspram pitanja demokratske političke socijalizacije stanovništva BiH u kontekstu antikorupcijske kampanje imao je direktne posljedice za tempo uvođenja građanskog obrazovanja u bh. škole. Tokom 1997. godine, naprimjer, nastavnici iz Republike Srpske (u daljnjem tekstu: RS) tajno su prisustvovali prvoj zajedničkoj obuci budućih nastavnika građanskog obrazovanja i demokratije koju je organizirao CIVITAS BiH (CIVITAS 2010). Tek 1999. kantoni u Federaciji BiH uspjeli su uvesti predmet "Osnove demokratije" u osmi razred osnovnih škola (CIVITAS 2010), dok je isti predmet u nastavni plan u RS-u uveden 2008. Nakon što su svi ministri obrazovanja 2000. godine potpisali zajedničku Deklaraciju konferencije ministara, predmet "Demokratija i ljudska prava" uveden je i u srednje škole u BiH, a iste godine i na osam bh. univerziteta.

Ranija istraživanja pokazala su da usvajanje zakona i izgradnja institucionalnih kapaciteta neophodnih za borbu protiv korupcije teško dovodi do smanjenja nivoa korupcije ukoliko ove mjere ne prati dosljedna primjena i posvećenost reformama (Rousso i Steves 2008, u: Datzler 2009), što se obično dešava usljed pritiska civilnog društva kroz korištenje mehanizama vertikalne odgovornosti. Usto, ranije usvojene antikorupcijske strategije imaju i druge bitne nedostatke (Blagovčanin 2009) s obzirom na to da kasniji izvještaji u suštini potvrđuju njihovu neefikasnost u smanjenju nivoa koruptivnog ponašanja (Ured za monitoring i implementaciju 2006). U cjelini, nizak nivo aktivnog učešća bh. građana u procesu odlučivanja i upravljanja, koji je uočen u BiH i pojašnjen na početku ovog rada, prirodni je rezultat dugotrajnih nedostataka u društvenom i institucionalnom okruženju koji bi inače trebao njegovati građansku kulturu javne i društvene odgovornosti.

Sada ćemo se pozabaviti trenutnim institucionalnim i društveno-političkim okruženjem u kojem je nedostatna građanska kultura javne odgovornosti u BiH uglavljena.

2.2. Problem u njegovom aktuelnom *policy* okruženju

Za primjereno skiciranje i razumijevanje politike i društveno-političkog konteksta koji okružuje pitanje građanske kulture javne odgovornosti u BiH sljedeće varijable čine se od ključne važnosti: 1) posljednja antikorupcijska strategija državne Agencije za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije (u daljnjem tekstu: Agencija za prevenciju korupcije) iz 2009, 2) aktuelni programi formalnog građanskog obrazovanja u bh. školama i njihov zakonski okvir, 3)

aktivnosti odgovarajućih NVO-a s ciljem neformalnog obrazovanja o participativnoj demokratiji i aktivnom građanstvu, 4) trenutna ekonomska situacija u zemlji i sumnjičav odnos prema novim, uvezenim idejama te 5) stav političkih stranaka prema građanskom obrazovanju.

Četvrta i posljednja antikorupcijska strategija iz 2009. godine, ovoga puta usvojena od tek osnovane Agencije za prevenciju korupcije, predstavlja dobro polazište za razumijevanje aktuelnog *policy* okruženja građanskog obrazovanja i njegovog mjesta u kontekstu borbe protiv korupcije u javnom sektoru putem participativne demokratije. Za razliku od prethodne tri, ova strategija apeluje na podizanje društvene svijesti o ovom problemu kroz saradnju sa svim značajnim društvenim i obrazovnim institucijama (Agencija za prevenciju korupcije 2009), kako su to ranije i predlagale neke NVO (Blagovčanin 2009). Zbog toga ova strategija apeluje na preventivni, sveobuhvatni i koordinirani pristup borbi protiv korupcije s ciljem, između ostalog, uključivanja čitavog društva u ovu kampanju putem programa i aktivnosti formalne i neformalne edukacije o značenju dobre vlasti, njenim osnovnim principima, o šteti koju koruptivno ponašanje ima za društvo te o potrebi aktivnog učešća građana u insistiranju na vertikalnoj odgovornosti bh. vlasti (Agencija za prevenciju korupcije 2009). Drugim riječima, izgradnja građanske kulture aktivne netolerancije prema različitim oblicima koruptivnog ponašanja prisutnom u javnom sektoru konačno je postao jednim od glavnih prioriteta antikorupcijskih tijela i agencija u BiH. Odatle mjere predviđene ovom strategijom uključuju uvođenje predmeta o etici i borbi protiv korupcije na svim nivoima formalnog obrazovanja. Usto, predviđena je i saradnja s medijima i važnijim NVO-ima kao kanalima neformalnog obrazovanja o vrijednostima participativne građanske kulture javne odgovornosti kao neophodne mjere u izgradnji društvenog okruženja u kojem slučajevi neodgovornog i korumpiranog ponašanja neće proći neopaženo od šireg društva i nekažnjeno. Strategija iz 2009, međutim, uopće ne spominje potencijalnu konstruktivnu ulogu vjerskih zajednica i vjeronauke u tom pogledu (Agencija za prevenciju korupcije 2009).

Kako se to ispravno zapaža u posljednjem monitoring izvještaju o njenoj primjeni (Transparency International 2010: 8), ovu strategiju karakterizira "nedovoljna svijest o lokalnom kontekstu" i pomacima već ostvarenim na području obrazovanja o aktivnom građanstvu i demokratiji. Bilo kako bilo, primjena mjera strategije koje se tiču formalnog obrazovanja o građanskim vrijednostima i podizanja društvene svijesti o problemu korupcije još uvijek nije počela zbog kašnjenja u kadrovskom popunjavanju Agencije (Transparency International 2010). Pa ipak, onog trenutka kad se otpočne s primjenom strategije državna Agencija za korupcije trebat će uzeti u obzir različite mjere već primijenjene kroz formalnu edukaciju s ciljem rješavanja problema nedostatne građanske socijalizacije kao i specifičan zakonski, društveni i politički kontekst ovog pitanja.

Uglavnom zahvaljujući odlučnim naporima CIVITAS-a BiH u pravcu obuke budućih nastavnika i razvoja nastavnih planova i udžbenika, nastava iz oblasti građanskog obrazovanja izvodi se na svim nivoima formalnog obrazovanja u BiH. Nastava iz građanskog obrazovanja u prva četiri razreda osnovne škole izvodi se kroskurikularno, a u višim razredima osnovne škole ona je zastupljena ili kroz zaseban predmet u sedmom ili osmom razredu prema nastavnom planu na bosanskom jeziku, ili u šestom razredu u školama koje prate nastavni plan na srpskom jeziku, ili u vrijeme časova Razredne zajednice u slučaju škola koje slijede nastavni plan na hrvatskom (Kešić, lična komunikacija 2010). Ova dva načina političkog obrazovanja poznati su kao *interdisciplinarni pristup i model zasebnog predmeta*, a pokazali su se kao najefikasniji mehanizmi obrazovanja o demokratiji i aktivnom građanstvu u razvijenim demokratijama (Šalaj 2002). Ova dva pristupa mogu se zajedno označiti kao model eksplicitnog građanskog obrazovanja u kojem je podučavanje o građanskim vrijednostima sastavni dio formalnog nastavnog plana bilo da se

radi o zasebnom predmetu ili predmetu posvećenom širem društvenom obrazovanju, uključujući i političke teme. Pored toga, u srednjim školama koje slijede nastavni plan na bosanskom i srpskom jeziku u trećem ili četvrtom razredu zastupljen je u oba polugodišta predmet “Demokratija i ljudska prava”, dok se lekcije iz demokratije u školama na hrvatskom izvode unutar predmeta “Politika i ekonomija, demokratija i ljudska prava” (Demokratija i ljudska prava, bez godine; CIVITAS 2010; Kešić, lična komunikacija 2010). Na nivou visokog obrazovanja predmet “Demokratija i ljudska prava” ponuđen je na osam univerziteta u BiH bilo kao obavezni ili izborni kurs na dodiplomskom ili postdiplomskom studiju (CIVITAS 2010).

Međutim, nakon konačnog uspjeha u uvođenju građanskog obrazovanja u osnovne škole kao zasebnog ili kroskurikularnog kursa formalno obrazovanje o građanstvu u Federaciji je 2006. ozbiljno nazadovalo kad je resorno Ministarstvo obrazovanja i nauke isključilo ovaj predmet iz Devetogodišnjeg plana za osnovne škole. Ministarstvo tvrdi da je odluka donesena na prijedlog i uz saglasnost resornih kantonalnih ministarstava kao instance u čijoj je konačnoj nadležnosti razvoj i primjena nastavnih planova u školama u Federaciji, kao i da je odluka donesena u najboljem interesu učenika koji su već preopterećeni postojećim predmetima (Bandić, lična komunikacija 2011). Odluka da se ovaj predmet izbaci iz nastave također se pravda obrazloženjem da će njegov sadržaj biti uključen u druge predmete (Kešić, lična komunikacija 2010), što se, međutim, ne može zaključiti iz njihovih nastavnih planova. Ovaj nesklad u federalnom Ministarstvu obrazovanja i nauke obrazlažu pojašnjenjem da su imali na umu to da će “duh” demokratskog obrazovanja prožimati školske ustanove i aktivnosti, te da će nastavnici drugih predmeta imati obavezu da svoje nastavne jedinice u tom smislu prilagode, ali bez eksplicitnog obrađivanja političkih i građanskih tema kao zasebnih podnaslova (Bandić, lična komunikacija 2010). Ovaki pristupi političkom obrazovanju poznati su kao *model skrivenog kurikuluma* i *model građanskog obrazovanja kao obrazovnog principa* (Šalaj 2002), i zajedno se mogu označiti kao model implicitnog građanskog obrazovanja. Ovim je spomenuto ministarstvo ustvari krenulo protiv široko prihvaćene prakse u većini zemalja EU, gdje se obrazovanje o građanskim vrijednostima i demokratskoj kulturi uglavnom izvodi kroz zaseban predmet. Relevantna empirijska istraživanja pokazuju da ovaj metod predstavlja značajno efikasniji način političke socijalizacije i razvoja građanske kulture od naprijed spomenutih modela implicitne edukacije (Šalaj 2002 i 2005). Ova mjera također ne uzima u obzir rezultate nedavnog istraživanja provedenog u srednjim školama u BiH koje pokazuje da je 64,7% učenika uključenih u istraživanje zadovoljno sadržajem ovog kursa; da je njih 79,3% zadovoljno pristupom nastavnika; da je 62,1% ispitanika zadovoljno predmetnim udžbenikom; te da je više od polovine učenika više zadovoljno ovim kursom nego bilo kojim drugim nastavnim predmetom (Džidić i Spajić-Vrkaš 2011). Provođenje ove politike u Federaciji u konačnici također unosi dodatni nesklad u građansko obrazovanje u BiH, s obzirom na to da su obrazovne vlasti u RS-u u obrazovanju o demokratiji i aktivnom građanstvu u osnovnim školama usvojile *interdisciplinarni pristup* i *model zasebnog predmeta*.

Pored toga, tokom posljednjih deset godina različite NVO bilo su izrazito aktivne u obrazovanju o značaju aktivnog građanskog učešća u procesu upravljanja u kontekstu izgradnje i održanja institucije javne odgovornosti. CIVITAS BiH, Transparency International BiH te Centri civilnih inicijativa samo su neke NVO koje organiziraju različite programe neformalne edukacije o principima odgovorne i dobre vlasti, vještinama i vrijednostima aktivnog učešća građana u borbi protiv korupcije i drugih oblika neodgovornog ponašanja u javnom sektoru. Pored svog doprinosa u uvođenju predmeta o građanstvu u formalno obrazovanje, CIVITAS BiH, naprimjer, tokom posljednjih 14. godina bio je aktivan u promicanju participativne demokratije kroz publikacije, seminare, radionice, praktične projekte, istraživanja politika, radio i TV-emisije (CIVITAS 2010).

Transparency International BiH kroz svoju kampanju o javnoj svijesti (www.ti-bih.org), uz Centre civilnih inicijativa (www.cci.ba) i druge NVO-e, intenzivno je zagovarao poštivanje transparentnosti i odgovornosti u javnoj upravi te ukazivao na značaj informiranog i aktivnog učešća građana u vlasti kao sredstvu da se osigura vertikalna odgovornost u javnom sektoru.

Uz sve to, čak i danas, 16 godina od završetka rata BiH prolazi kroz ozbiljnu ekonomsku krizu u kojoj su njeni građani – bez obzira na to koliko to na prvi pogled izgledalo paradoksalno – zaokupljeni svojim egzistencijalnim problemima, ali ne i zahtijevanjem odgovornosti od onih koji su upravo odgovorni za njihovu tešku ekonomsku situaciju. Također se čini da su građani BiH često sumnjičavi prema stranim idejama koje se sve više uvoze iz – u njihovoj percepciji – stranih zemalja i kultura, a koje su u suprotnosti s njihovim tradicionalnim vrijednostima i koje uopće nisu donijele obećavani ekonomski napredak (Hodžić 2003). Demokratija je za njih samo još jedna od novih ideja i vrijednosti čiji se dolazak vremenski podudara s ratom i ekonomskim problemima u ovoj zemlji ili liči na izgradnju supranacionalnog identiteta na račun etničke pripadnosti (Alibašić 2009).

Konačno, s trenutnim etničkim principom političkog organiziranja u BiH, političke stranke također mogu s rezervom gledati na aktivnosti i programe u pravcu promicanja aktivnog građanstva i participativne demokratije koje ne slijede isključivo etničku logiku i interese građanskog aktivizma. U skladu s tim, NVO aktivne u razotkrivanju neodgovornog ponašanja među političkim vlastima i u promicanju društvene odgovornosti često bivaju optužene da su “produžena ruka” međunarodne zajednice (Korjenić 2006; Valha 2009). U tom kontekstu treba istaknuti da je u domaćim medijima također prisutno uvjerenje da i vjerske zajednice pružaju podršku nacionalnim strankama i vlastima te korumpiranim privrednicima, pri tome ignorirajući njihovu neodgovornost u zastupanju javnih interesa (Popović 2009). U cjelini, čini se da bi odnos vladajućih nacionalnih stranaka naspram autentičnog građanskog obrazovanja i aktivizma vođenog interesima svih građana mogao biti jedan od odlučujućih faktora u promicanju vrijednosti i principa javne i društvene odgovornosti putem formalnog obrazovanja.

S obzirom na trenutni nivo građanske uključenosti na koji smo se osvrnuli na početku ovog rada, može se zaključiti da dosada provedene mjere nisu uspjele izgraditi snažnu građansku kulturu koja bi rezultirala odlučnim zahtjevima da bh. vlasti poštuju temeljne principe javne odgovornosti. Kod utvrđivanja razloga ovog neuspjeha osnovna je pretpostavka da je razvoj bilo kojeg kulturnog oblika dugoročan proces koji iziskuje prisustvo nekoliko međusobno povezanih faktora, uključujući vrijeme (Datzer 2009), dosljednost politika, istovremeni angažman svih bitnih faktora kulturne socijalizacije (Šiber 1995) te općenito društveno-ekonomsko okruženje pogodno za građanski aktivizam. Odatle očekivani rezultati u pogledu izgradnje građanskih vrijednosti u bh. društvu nisu ostvareni iz nekoliko razloga. Prije svega, odgovarajuće vladine mjere i aktivnosti NVO-a poduzete su isuviše kasno da bi polučile najbolje rezultate. Uloga aktivnog građanstva u zagovaranju javne odgovornosti, naprimjer, za kreatora javnih politika postalo je pitanje tek s posljednjom strategijom Agencije za prevenciju korupcije (2009), čija primjena, barem u onom dijelu koji se tiče podizanja društvene svijesti, još uvijek nije ni otpočela (Transparency International 2010). Nastava iz građanskog obrazovanja također je u bh. škole uvedena isuviše kasno da bi dala rezultate. Drugi društveno-ekonomski faktori spomenuti u radu samo su dodatno usporili nezaobilazni proces izgradnje čvrste građanske kulture javne odgovornosti.

Drugo, provedba mjera formalnog političkog obrazovanja na prostoru BiH ne prati dosljednost. Kao što je ranije kazano, u nekim osnovnim školama građansko obrazovanje zastupljeno je kao zaseban predmet u jednoj od viših godina, a u drugim se izučava samo na času “Odjeljske

zajednice". Usto, spomenuti zasebni predmet u nekim je školama prisutan od 1999, a u drugim tek od 2008. Slična nedosljednost karakteristična je za nastavu građanskog obrazovanja i u srednjim školama. I povrh svega, formalno građansko obrazovanje u BiH trenutno se suočava s ozbiljnom krizom, koja može dodatno oslabiti status ovog predmeta (Kešić, lična komunikacija 2010). Rezerviranost političkih stranaka naspram demokratizacijskog procesa nagovještava da političke i obrazovne vlasti možda još uvijek nisu spremne u potpunosti i bezrezervno podržati aktuelnu kampanju za građansku socijalizaciju najmlađih u bh. školama.

Treće, mnoge NVO postale su neka vrsta "organizacija u potrazi za donacijama" čija je osnovna briga opstanak udruženja i lični interes, tako da postepeno gube osjećaj misije i ne uspijevaju osjećaj odgovornosti za javno dobro prenijeti na građane koji lahko uočavaju nedostatak intrinzične motivacije među NVO-ima (Valha 2009). Usto, njihovim programima građanskog obrazovanja i obuke često treba više uzajamne koordinacije (Kešić, lična komunikacija 2010), zbog čega dolazi do nepotrebnog preklapanja u izvođenim aktivnostima.

Četvrto, prema izvještajima Svjetske banke (World Bank 2003), oko jedna petina bh. građana živi u siromaštvu, a mnogi drugi na njegovoj granici. Na neki način paradoks je da su bh. građani toliko opterećeni egzistencijalnim problemima da im to uskraćuje mogućnost političkog angažmana kroz insistiranje na odgovornosti upravo onih vlasti koje su krive za njihove bijedne životne uvjete. Pored toga, nakon što pad bivšeg komunističkog režima nije donio napredak u kojem su uživale demokratske zemlje na Zapadu, kao što je obećavano, jedan dio bh. građana postao je sumnjičav naspram nadolazećih ideja iz zapadnog dijela svijeta, a pogotovo ako su one bile u suprotnosti s njihovim svjetonazorima. Odatle su barem neki ljudi nostalgični za "dobrim starim vremenima", prizivajući pojavljivanje autokratskog vođe ili političke stranke koja će unijeti malo reda u postojeći "demokratski kaos" (Datzer 2009). Sumnjičavost postaje i viša ili emocionalno još osjetljivija kad jedan dio bh. građana ustvrdi da je ideja demokratije u potpunosti nespojiva s njihovim vrijednosnim i religioznim uvjerenjima, dovodeći tako u pitanje svaku mogućnost promicanja javne odgovornosti na temelju principa demokratije. Kao rezultat, u osjećanju nekih bh. građana proces građanske demokratizacije može izgledati jednak kampanji za ateizaciju (Hadžić 2003), koju treba osuditi i odbaciti.

Peto, programi u cilju izgradnje autentične građanske kulture javne odgovornosti koji nisu ograničeni uskoetničkom logikom nemaju punu podršku vodećih nacionalnih stranaka, što je dovelo do situacije u kojoj vlasti mogu i trebaju biti odgovorne isključivo pripadnicima vlastite etničke skupine.

Konačno, suprotno praksi važnih međunarodnih organizacija i preporukama domaćih organizacija, trenutne obrazovne politike kao i programi građanskog obrazovanja odgovarajućih NVO-a nisu uspjeli uključiti sve bitne društvene institucije i snage, a prije svega religiju i vjerske zajednice u BiH. Strategija državne Agencije za prevenciju korupcije (2009) predviđa saradnju s javnim obrazovnim institucijama u obrazovanju mladih o značaju javne odgovornosti u borbi protiv korupcije putem odgovarajućih obrazovnih sadržaja, ali ne spominje mogućnost angažiranja vjerskih zajednica u ovoj kampanji. Pored usputnog spominjanja vjerskih zajednica u izvještajima nekih domaćih NVO-a (Milanović 2005), povremenih aluzija teologa na ovu problematiku te poziva visokog predstavnika međunarodne zajednice vjerskim zajednicama da se uključe u borbu protiv korupcije (Vjerske zajednice su moralne instance 2010), nije bilo prijedloga koji bi izrazili islamsko i kršćansko razumijevanje javne i društvene odgovornosti. Također, nije moguće prepoznati konkretne preporuke o načinu na koji bi vjerske zajednice, javne institucije i NVO mogle

sarađivati u obrazovanju o vrijednostima građanstva i dobre vlasti. Moduli o odnosu između demokratije i islama, odnosno katoličanstva i pravoslavlja, priređeni od CIVITAS-a BiH jedini su svijetli izuzetak u tom pogledu (CIVITAS 2010), mada ni oni nisu zbog nedostatka finansijskih sredstava spomenute module u potpunosti uspjeli realizirati. Na kraju, u CIVITAS-u BiH očekuju da budući eventualni prijedlozi o saradnji ovakve vrste po mogućnosti prvo dođu iz vjerskih zajednica, s obzirom na to da je među NVO-ima obično prisutan strah da mogu biti optužene za neprimjereno uplitanje u tumačenje religijskih učenja (Kešić, lična komunikacija 2010).

2.3. Vjersko obrazovanje u službi aktivnog građanstva i javne odgovornosti

Uključenje vjerskih zajednica i vjeronauke u izgradnju građanske kulture javne odgovornosti zasigurno neće preko noći riješiti sve probleme prisutne u trenutnom pristupu ovom pitanju. Pa ipak, prilikom donošenja pripremljene odluke o toj mogućnosti nekoliko činjenica treba uzeti u obzir.

Prvo, to je potpuno u skladu s evropskim standardima i praksom kao i s idealom sveobuhvatnosti naprijed spomenutih antikorupcijskih strategija. Mnogi istaknuti naučnici u razvijenim demokratskim zemljama (Berger i Hefner, bez godine; Djupe i Gilbert 2009) i analitičari u vodećim razvojnim organizacijama (Marshall 2004) poput Svjetske banke, naprimjer, danas veoma uvjerljivo govore o jedinstvenom potencijalu "društvenog, duhovnog i razvojnog kapitala" religije. Usto, Parlamentarna skupština Vijeća Evrope (2005) otvoreno priznaje da je religija značajan izvor pozitivnih građanskih vrijednosti te poziva na korištenje njenog društvenog i duhovnog kapitala u cilju promicanja demokratije (Williams, Hinge i Persson 2008; *Teaching Democracy through Religious Education* 2009). Vijeće Evrope u svojoj rezoluciji br. 1720, naprimjer, izražava žaljenje što uloga religija u izgradnji demokratskog društva "nije dobila posebnu pažnju" (2005, klauzula 11), s obzirom na to da "mnoge vrijednosti podržane od Vijeća Evrope potječu iz... vrijednosti preuzetih iz židovstva, kršćanstva i islama" (2005, klauzula, 12). Na sličan način Vijeće za globalna pitanja iz Chicaga – inače jedna od najstarijih i najpoznatijih organizacija za međunarodna pitanja – u svom nedavno objavljenom izvještaju potiče kreatore američke vanjske politike da učine angažiranje religije na međunarodnom nivou jednim od svojih najvažnijih prioriteta, zaključujući pri tome da će "uspjeh američke diplomatije u narednoj deceniji biti ocjenjivan... prema njenoj sposobnosti da se poveže sa stotinama miliona ljudi širom svijeta čiji je identitet definiran njihovom religijom" (Chicago Council 2010). Shodno tome, obrazovne prakse u demokratskim zemljama u kojima se obrazovanje o vrijednostima građanstva i demokratije kombinira s vjerskim obrazovanjem mnogobrojne su (Jackson i Steele 2004), a Norveška bi bila najupečatljiviji primjer (Williams, Hinge i Persson 2008).¹ Općenito, dva su pristupa u tom pogledu uočljiva u praksi naprednih demokratija: jedan *konfesionalni* i drugi *religijskih studija* (Jackson i Steele 2004). Prvi, *konfesionalni* primarno je podučavanje u vjeri, pri čemu je obrazovanje o nekoj religijskoj tradiciji isključivo pravo i odgovornost predstavnika dotične vjerske zajednice koja je u tome potpomognuta od obrazovnih vlasti, a s jasnom namjerom da učenike uvede u religiju i kod njih osnaži vjersko uvjerenje. Tokom ovog procesa odgovarajuća vjerska učenja i vrijednosti tematizirana su u kontekstu savremenih pojmova i principa građanstva i demokratije. Na drugoj strani, kod *religijskih studija* kao pristupa građanskom obrazovanju o religiji se podučava *izvana*, iz deskriptivne i historijske perspektive, pri čemu se "Objavljenoj knjizi" ne prilazi kao svetom tekstu nego kao književnom djelu čija se moralna učenja razmatraju u svjetlu vrijednosti i principa građanske kulture i demokratije (Jackson i Steele 2004).

¹ Primjere obrazovanja o građanstvu i demokratiji kroz vjersko obrazovanje moguće je naći u mnogim postkomunističkim i postautokratskim zemljama koje dijele zajedničko iskustvo nedemokratskih režima i upitne demokratske kulture. Arapske zemlje Bliskog istoka dobar su primjer država gdje se u kontekstu trenutnih napora u pravcu njihove demokratizacije u učenju islama vidi plodno tlo za razvoj građanske kulture (Center for Study of Islam and Democracy 2005, 2007).

Drugo, moderne ideje javne i društvene odgovornosti podrazumijevaju obavezu javnih službenika da poštuju principe transparentnosti, obaveznosti da građanima obrazlažu i (o)pravdaju svoje ponašanje, integriteta, efikasnosti, uspješnosti, pristupačnosti građanima i osjećaja za njihove potrebe prilikom obnašanja javnih dužnosti. U odnosu na građane to znači njihovu obavezu da od vlasti strpljivo zahtijevaju pridržavanje naprijed spomenutih načela (Bovens 2005; Malena, Forster i Singh 2004; Fond otvoreno društvo BiH 2006). Svi su ovi principi spojivi s moralnim učenjem islama i kršćanstva. U najkraćem, islamsko razumijevanje javne i društvene odgovornosti zasnovano je na četiri međusobno povezana koncepta, i to: čovjekovom namjesništvu na zemlji (*hilāfet*), društvenom ugovoru između nadređenih i podređenih (*bej'a hurre*), savjetovanju (*šūrā*) te naređivanju dobra i odvratanju od zla (*el-emr bil-ma'rūf wen-nehj 'anil-munker*). U tom smislu, u islamu svaki se čovjek smatra Božijim namjesnikom na zemlji (Kur'an, 2:30) kome je On povjerio dragocjene resurse i odgovorne položaje koje ima obavezu u skladu s ukazanim povjerenjem koristiti i obnašati. Vlastima je povjeren položaj staratelja (*rā'in*) nad javnom imovinom i interesima kao i ovlasti neophodne za uspješno izvršenje preuzete obaveze. Da bi svoju obavezu izvršili na ispravan način, vlastodršci se trebaju ponašati u skladu s univerzalnim moralnim načelima pravde (*'adālet* – Kur'an, 16:90), pravičnosti (*kist* – Kur'an, 4:135), jednakosti (*musāwāt*), moralne dobrote (*ihsān* – Kur'an, 16:90), profesionalnosti (*itkān* – Poslanikov hadis, *Sunen el-Bejhekī*), javnog dobra (*masleha el-'āmmeh*) i u skladu s njima utvrđenim pravilima pozitivnog zakona. U ovom moralnom smislu vlastodršci su za svoje ponašanje prije svega odgovorni pred Bogom i svojom vjerskom savjesti, pri čemu se u pridržavanju naprijed navedenih načela trebaju vladati "kao da vide Boga, jer ako oni ne vide Njega, On zasigurno vidi njih" (Poslanikov hadis, *Sahīh el-Muslim*). Zbog prešutnog ugovora o međusobnim obavezama i pravima (*bej'a*) sklopljenog između nadređenih i podređenih, državne vlasti kao čuvari javne imovine i interesa imaju obavezu tražiti savjet učenih i stručnih u pogledu odluka i aktivnosti vezanih za javne poslove. Također trebaju tražiti mišljenje šireg društva, jer je savjetovanje (*šūrā*) princip kojeg se dobri vjernici čvrsto drže prilikom razmatranja javnih pitanja (Kur'an, 42:38), a čije se primjenjivanje tražilo čak i od samog Poslanika (Kur'an, 3:159) i koji su primjenjivala prva četverica halifa, čije ponašanje predstavlja ideale koje muslimani trebaju njegovati i poštovati u svim vremenima i na svim prostorima. S druge strane, prema islamu učeni i zajednica imaju moralnu i vjersku obavezu da sa svojim nadređenim podijele svoje mišljenje (*šūrā*) i dobronamjerni savjet (*nesīhat*), pred njima iznose svoje stavove i pažljivo prate njihove postupke (*muhāseba*, *murākaba*), kako bi bili sigurni da su oni u skladu sa zakonom, općeprihvaćenim etičkim načelima i u interesu društva. U slučaju građanske pasivnosti, rizikuju da izgube privilegiju pripadanja "najboljoj zajednici" (*hajr ummet* Kur'an, 3:110), kojoj je svojstveno da "naređuje dobro i odvraća od zla" (*te'murūne bil-ma'rūfi we tenhewne 'anil-munker* – Kur'an, 3:110). To bi značilo iznevjeriti islamske ideale mirnog i pozitivnog društvenog aktivizma (*džihād*), koji su čvrsto utemeljeni u svetom tekstu Kur'ana te praksi Poslanika i prve i najbolje generacije muslimana. Za iskrenog muslimana korupcija u svojim različitim oblicima po definiciji znači iznevjeriti naprijed navedena načela moralnog ponašanja kao i ugroziti javni interes, tako da takvo ponašanje vlasti predstavlja kršenje ugovora o namjesništvu (*hilāfet*) sklopljenog s Bogom kao i ugovora o međusobnim pravima i obavezama (*bej'a*) sklopljenog s podređenim. U slučaju takvog odnosa vlastodržaca, muslimani i muslimanke, u skladu s idealom "naređivanja dobra i odvratanja od zla" (*te'murūne bil-ma'rūfi we tenhewne 'anil-munker*) imaju vjersku obavezu reagirati putem pozitivnog i mirnog etičkog aktivizma i borbe (*džihād*).

Slično tome, stav Katoličke crkve naspram korupcije i javne odgovornosti izražen je u dva njena dokumenta: "Kompendiju socijalne doktrine Crkve" (Compendium of the Social Doctrine of the Church 2004) i "Borbi protiv korupcije" (Fight against Corruption 2006), oba u izdanju Papinskog

vijeća za pravdu i mir. U tom smislu, Katolička crkva osuđuje korupciju kao ponašanje koje se duboko protivi svim osnovnim principima katoličke socijalne doktrine, uključujući dostojanstvo osobe, opće dobro, solidarnost, supsidijarnost, povlašteno opredjeljenje za siromašne, opću namjenu dobara (Compendium 2004). Na tom tragu, Katolička crkva smatra da korupcija:

... instrumentalizira osobu koristeći je s prijezrom za sebične interese. Sprečava postizanje općeg dobra, jer tome suprotstavlja individualistička mjerila, egoistični cinizam i nedopuštene pristrasne interese. Proturječi solidarnosti, jer rađa nepravdu i siromaštvo, te supsidijarnosti, jer ne samo da ne poštuje različite društvene i institucionalne uloge već ih upravo rastače. Protivi se i povlaštenom opredjeljenju za siromašne, jer sprečava da dobra koja su im namijenjena dospiju u prave ruke. Ona se, na kraju, protivi sveopćoj namjeni dobara, jer je i zakonitost, kao što se vidjelo, jedno čovjekovo dobro i dobro za čovjeka, namijenjeno svima (Fight against Corruption 2006).

U skladu sa svojim uvjerenjem da je korupcija usađena u društvenom i kulturnom okruženju pogodnom za njeno širenje, Katolička crkva predlaže koncept "ljudske ekologije" kao rješenje za ovaj problem, i nudi razumijevanje društvenih odnosa koje je u potpunosti suprotno korumpiranom ponašanju, pri čemu su sve društvene institucije uključene u moralnu edukaciju i formiranje odgovornih građana. Doprinos Crkve u tom pogledu predstavljen je kao "cjelina njene socijalne doktrine i djelovanja svih onih koji u njoj nalaze inspiraciju" (Fight against Corruption 2006). Konačno, u svojoj podršci institucijama javne i društvene odgovornosti te akulturaciji njihovih temeljnih principa, ovaj papinski dokument o korupciji ističe da:

... borba protiv korupcije zahtijeva da poraste kako uvjerenje, tako i svijest da se tom borbom postižu važne društvene blagodati. U skladu s učenjem o "ljudskoj ekologiji", čovjek je sklon dobru, ali je u stanju učiniti i zlo. On se može izdići iznad ličnih interesa, ali biti i njima ograničen. Crkva uči da će društveni poredak biti to čvršći ako se osobni interesi ne budu suprotstavljali društvenim, već se radije tražili načini njihove plodonosne saradnje (Compendium 2004, br. 25). To je veoma efikasan i realan kriterij, koji nam nalaže da tragamo za karakteristikama moralnog ponašanja u muškarcima i ženama te potičemo ove karakteristike; da o borbi protiv korupcije razmišlamo kao vrlini; da je odbacivanje korupcije dobro i prednost; da napuštanje korumpiranosti može dovesti do napretka i blagostanja; da pošteno ponašanje treba poticati, a nepošteno kazniti. U borbi protiv korupcije veoma je važno da se iznesu na vidjelo odgovornosti za nezakonite radnje, da se krivci izvedu pred lice pravde te da se pravično kazne za društveno neodgovorno vladanje (Fight against Corruption 2006).

Što se tiče pravoslavlja, kao i u islamskoj političkoj teoriji, javna se dobra u konačnici smatraju Božijom imovinom, povjerenom vlastima, koje u tom smislu samo predstavljaju čuvare odnosno *ekonome* Božijeg povjerenja. Obaveza je i nadređenih i podređenih da se prema toj obavezi postave u skladu s osnovnim principima društvene doktrine u pravoslavlju, kao što su *svetost*, *poslušnost* i *mučeništvo*. Pojam *svetosti* podrazumijeva potčinjenost Božijoj volji i moralnim načelima, uključujući princip ljubavi, vladavinu zakona, podjelu ovlasti i princip *izbornosti*. Sve su ovo sredstva koja koristi i sama administracija Crkve da bi čovjeka zaštitila od *zle volje*, nemorala, nepravde i pristrasnosti drugih ljudi, uključujući vladajuću elitu. Podređeni su dužni držati se *pokornosti* prema nadređenim u onoj mjeri koliko ovi slijede *pokornost* naprijed spomenutim moralnim principima kao izrazu Božije volje. Građanska neposlušnost vlastima zbog njihovog kršenja osnovnih načela kršćanske etike ili zahtjevi građana da ih vlasti poštuju u pravoslavlju su jednaki *mučeništvu*.²

² Detaljnija elaboracija islamskih, katoličkih i pravoslavnih teorija javne i društvene odgovornosti nije osnovna svrha ovog rada. Više o tome treba vidjeti u sljedećim izvorima: Esposito i Voll (1996); The European Council of Fatwa and Research; Bigović (2000); Iqbal i Lewis (2002); Centre for Study of Islam and Democracy (2005, 2007, 2007); Lehman (2004); Pontifical Council for Justice and Peace (2004 i 2006); Islamic Relief (2009); Sulaiman (2009).

Treće, s obzirom na njihove simboličke, moralne i organizacijske potencijale, općenito je prihvaćeno da religije i vjerske zajednice predstavljaju jednu od najutjecajnijih društvenih institucija u smislu njihove moći da oblikuju ličnu i društvenu kulturu ljudi te motiviraju njihove postupke (Appleby 2000). Tradicionalne religije i vjerske zajednice u BiH nisu izuzetak u tom smislu, jer dostupna saznanja potvrđuju da većina mladih u BiH izražava visok stepen religioznosti (Smajić 2010). Pa ipak, i sami spomen sintagme "religija i javni sektor" danas u BiH izaziva neku vrstu napetosti, dok mediji barem povremeno prozivaju vjerske zajednice zbog njihove šutnje o problemu korupcije ili ih čak optužuju za (in)direktnu podršku korumpiranim političarima, privrednicima i kriminalcima (Popović 2009). Bez obzira na sve, nedavna istraživanja (Dedić 2009; Šalaj 2009) pokazuju da su vjerske zajednice u BiH društvene institucije u koje građani imaju najviše povjerenja, zbog čega se u kontekstu promicanja javne i društvene odgovornosti može kazati da imaju dobru "polaznu tačku". Ova su zapažanja od posebnog značaja za kreatora javnih politika s obzirom na to da postojeći zakonski okvir u BiH dozvoljava saradnju između države i vjerskih zajednica u poslovima od "zajedničkog interesa" (Zakon o slobodi vjere 2004; Alibašić /ur./ 2007), što je mogućnost na koju i predstavnici državnih antikorupcijskih tijela također gledaju s odobravanjem (Jahić, lična komunikacija 2011). Odatle bi vjeronauka u javnim školama mogla biti značajan prostor za saradnju između resornih ministarstava, vladinih agencija i vjerskih zajednica u promicanju kulture javne i društvene odgovornosti.

Što se tiče njenog položaja u školama, vjeronauka je tokom posljednjih deset godina stekla status dobro prihvaćenog predmeta, koji uprkos povremenim kritikama upućenim od nekih političkih stranaka, intelektualaca i NVO-a, te različitim statusu u različitim dijelovima zemlje, i danas uživa snažnu podršku učenika i njihovih roditelja (Alibašić 2009; Kuburić and Moe 2006). U različitim kantonima Federacije BiH vjeronauka trenutno ima status obaveznog ili izbornog predmeta u osnovnim i srednjim školama. U RS-u ona je obavezni predmet u osnovnim školama, a u Distriktu Brčko ima status izborne nastave, koja se izvodi samo u osnovnim školama. Na prostoru cijele zemlje prisutna je tendencija da se broj časova ograniči na jedan sedmično u srednjim, a jedan ili dva sedmično u osnovnim školama (Jabučar, bez godine). U skladu s važećom zakonskom regulativom, vjerske zajednice imaju obavezu izraditi vjeronaučne nastavne planove i udžbenike koji kasnije dobijaju službenu saglasnost resornih ministarstava, kao i certificirati vjeroučitelje čije je zapošljavanje i plaćanje u nadležnosti školske administracije (Alibašić 2009).

Prisustvo religije i vjerskih zajednica u javnom sektoru, kao i diskurs potonjih u ovom kontekstu, neprestano je predmet javnih rasprava u poslijeratnoj BiH, gdje su vjerske zajednice – između ostalog – kritizirane zbog uplitanja u politiku (Nurikić 2010), prisilne religijske obnove bh. društva (Kristić 2009a i 2009b; Begović 2010), religijski diskurs irelevantan za svakodnevne, egzistencijalne probleme običnih ljudi (Kristić 2009b) te ignorantski odnos prema korumpiranom ponašanju nacionalnih političkih elita, vlasti i privrednika (Kristić 2009b). Kad je riječ o vjeronauci, njeno podučavanje u javnim školama također je povremeno bilo predmet kritika, iako uglavnom pod izgovorom da ona izaziva segregaciju i etničke podjele, diskriminaciju manjina, krši princip sekularnosti (Alibašić 2009) te predstavlja izraz "nasilne religijske obnove" (Kristić 2009a). To je u konačnici rezultiralo apelima da se vjeronauka zamijeni nekonfesionalnim predmetom "Kultura religija", koji se već izvodi u manjem broju srednjih škola u BiH (Alibašić 2009).

Ove i slične optužbe izazvale su snažne reakcije vjerskih zajednica i njihovih predstavnika, pri čemu se insistiralo na tome da je tretiranje političkih pitanja njihovo zakonsko pravo te moralna i građanska obaveza kao građana BiH (Tucaković 2011). Mnogi u vjerskim zajednicama također osjećaju da se politikom treba baviti kao javnim dobrom i principom svakodnevnog života (Topić 2010) te da religijski identiteti ne bi trebali biti potiskivani, nego na primjeren način biti izraženi i uvažavani na

zadovoljstvo svih građana BiH. Prema nekima, vjerske zajednice čekaju da javnost konačno odluči želi li da vjerske zajednice učestvuju u borbi protiv različitih pošasti u društvu, uključujući korupciju u javnom sektoru ili ne, pri čemu bi ovakav angažman realno bio moguć jedino ukoliko vjerske zajednice neće opet biti optužene za miješanje u politiku (Hodžić 2008). Što se tiče vjeronauke, u vjerskim zajednicama uvjeravaju da njen trenutni status ne treba biti izmijenjen na način da manjina diskriminira većinu te da je u velikoj većini evropskih zemalja konfesionalna vjeronauka zastupljena u školama iako se radi o državama sa stanovnicima različitih religija (Alibašić 2009). Predstavnici vjerskih zajednica također opetovano tvrde da vjeronauka može doprinijeti moralnom razvoju djece i da to ona uistinu i čini, iako svoje tvrdnje ne potvrđuju pouzdanim statistikama (Alibašić 2009). Ovdje bi također trebalo primijetiti da nakon 40 godina potiskivanja i nasilne društvene marginalizacije religije i vjerskih zajednica od komunističkog režima, takav odnos vjerskih zajednica u smislu revnosnog propovijedanja vjere djeluje po principu "sabijene opruge" i sasvim je prirodna reakcija ljudi koji su bili predmet tlačenja, a onda doživjeli "luksuz" slobodnog i otvorenog društva. Pored toga, religijska i kulturna socijalizacija ne dešava se u historijskom i društveno-političkom vakuumu, tako da je pošteđena negativnog utjecaja kulturnog naslijeđa prošlosti i drugih kulturnih faktora sadašnjosti. Pažljiva analiza, naprimjer, bajramskih govora reisul-uleme Islamske zajednice u BiH (web-stranica Rijaset, www.rijaset.ba) te dokumenata Katoličke crkve u BiH (Sveta Stolica o borbi protiv korupcije 2006) ukazuje na činjenicu da su vjerske zajednice itekako spremne osuditi korumpirano ponašanje u njegovim različitim oblicima. U zaključku, što se tiče prisustva vjerskih zajednica u javnom prostoru, čini se da su se njihovi predstavnici našli između poziva sekularnih intelektualaca i političara da ne krše princip sekularnosti (Muminović 2009; Nurikić 2010), s jedne strane, i zahtjeva progresivnih teologa (Kristić, 2009a i 2009b; Begović, 2010), s druge strane, da se konstruktivnije i intenzivnije uključe u rješavanje dnevnih problema kao što je korupcija u javnom sektoru.

Konačno, sadržaj vjeronauke također je bio predmet različitih kritika, uključujući i to da ne priprema učenike za život u pluralnom društvu zasnovanom na principima participativne demokratije i vladavine zakona. Ovakve su primjedbe pažnju kreatora javnih politika usmjerile u pravcu potrebe više društvene kontekstualizacije vjeronaučnog sadržaja (Trbić /ur./ 2007; Trbić i Kojić-Hasanagić 2007), s čim se načelno slažu i predstavnici vjerskih zajednica u BiH (Alibašić 2009). Opseg i rezultati ovih i sličnih izvještaja, međutim, uglavnom su bili fokusirani na ulogu vjeronauke u tretiranju pitanja etnoreligijskog pluralizma BiH, dok podučavanje o vrijednostima i principima javne odgovornosti i aktivnog građanstva putem vjeronauke nije imalo posebnu pažnju. U svakom slučaju, naša komparativna analiza udžbenika vjeronauke i građanskog obrazovanja – kojoj ćemo se vratiti kasnije u odjeljku o političkim opcijama – pokazuje da ranija primjedba u pogledu više društveno kontekstualizirane vjeronauke jednako važi i za podučavanje o građanskoj kulturi javne i društvene odgovornosti. Prema nama dostupnim saznanjima, pitanje da li vjeronauka ima ili može imati konstruktivnu ulogu u razvoju građanskih vrijednosti kod mladih u BiH u smislu njihovog aktivnog učešća u snažnijem insistiranju na odgovornosti javnih službenika nije bilo predmet javnih rasprava niti značajnijih javnih politika. Naprijed spomenuta inicijativa CIVITAS-a BiH vjerovatno je najdalje otišla u tom pogledu, a sličnih prijedloga nije bilo od resornih vlasti ili NVO-a. Na taj način kreatori javnih politika propustili su prepoznati i iskoristiti spojivost između moralnog učenja islama i kršćanstva te temeljnih principa javne i društvene odgovornosti. Također nisu uspjeli primijetiti da je u razvijenim demokratskim zemljama česta obrazovna praksa po kojoj se religijska motivacija i vjeronauka ciljano koriste u promicanju vrijednosti aktivnog. Takvo mjesto vjeronauke nametnulo bi jednu vrstu "pozitivnog pritiska" na vjerske zajednice da poštuju vlastite ideale odgovornosti i tako smanje potencijalni "manjak kredibiliteta" u očima javnosti. Ovaj rad predlaže drugačije razumijevanje uloge vjeronauke u podučavanju o javnoj i društvenoj odgovornosti te pokušava pokrenuti raspravu i ponuditi odgovarajuće prijedloge u oblasti javnih politika u tom pogledu. Sada ćemo razmotriti moguće *policy* alternative te njihove prednosti i nedostatke.

3. Policy opcije

3.1. Moguće *policy* opcije

Kao što je pojašnjeno u prethodnom odjeljku, građanska kultura i učešće predstavljaju neophodan preduvjet za postojanje dobre vlasti. Također je pojašnjeno da su temeljni principi javne i društvene odgovornosti spojivi s moralnim učenjima islama, katoličanstva i pravoslavlja. Usto je potvrđeno da je vjeronauka dobro prihvaćena u osnovnim školama u svim dijelovima BiH. Pored toga, iako se zaseban predmet o vrijednostima građanstva u razvijenim zemljama pokazao kao najuspješniji način podučavanja o demokratiji i aktivnom učešću građana u vlasti, kroskurikularni model eksplicitnog građanskog obrazovanja također ima svoje prednosti, pogotovo u demokratijama u razvoju poput BiH, gdje za svoj razvoj moderne ideje trebaju podršku vrijednosti lokalne kulture. Zbog svega toga smatramo da je u skladu s modelom eksplicitnog građanskog obrazovanja vjeronauku u osnovnim školama moguće vješto (is)koristiti kao sredstvo građanskog obrazovanja i na taj način uključiti religiju i vjerske zajednice u proces izgradnje građanske kulture javne i društvene odgovornosti kod najmlađih bh. generacija te, u konačnici, u aktuelnu borbu protiv korupcije u BiH. Kao što je ranije u radu pojašnjeno, u javnoj raspravi i političkim pregovorima nije bilo jasnih i za oblast javnih politika relevantnih prijedloga u vezi s takvom ulogom vjeronauke. Pa ipak, na temelju znanog i uzimajući u obzir komparativne tendencije i iskustva razvijenih demokratija, moguće je razaznati tri sljedeće opcije.

Tranzicijski pristup građanskom i vjerskom obrazovanju (Tranzicijski pristup) jeste politika statusa *quo* prema kojoj su trenutne obrazovne politike u pogledu eksplicitnog ili implicitnog podučavanja o javnoj i društvenoj odgovornosti i njihovim temeljnim vrijednostima nedosljedne, a u oba slučaja vjeronauka je isključena iz ovog procesa. Prema modelu eksplicitnog građanskog obrazovanja (u daljnjem tekstu: EGO) nedavno usvojenog u RS-u, nastava o načelima građanstva zastupljena je kroz različite predmete u prve četiri godine osnovne škole, a kroz zaseban predmet tokom jedne od viših godina. S druge strane, model implicitnog građanskog obrazovanja (u daljnjem tekstu: IGO), kako je on zamišljen prema Nastavnom planu o devetogodišnjem obrazovanju, podrazumijeva podučavanje o demokratiji i građanstvu u skladu s principima *skrivenog kurikulum*a i *građanskog obrazovanja kao obrazovne norme*. S postojećim sadržajem vjeronaučnog programa i udžbenika, ovaj aranžman u obje svoje verzije isključuje mogućnost podučavanja o javnoj i društvenoj odgovornosti kroz vjeronauku.

Religijske studije s eksplicitnim građanskim obrazovanjem (Model religijskih studija) druga su opcija koja zahtijeva radikalne izmjene i napuštanje trenutne prakse. Ona predviđa uvođenje novog, nekonfesionalnog predmeta o religijama i demokratiji, pri tome insistirajući na primjeni eksplicitnog pristupa građanskom obrazovanju u osnovnim školama. Nastava iz ovog novog predmeta izvodila bi se na način deskriptivne i historijske analize, pri čemu bi se principi demokratije i aktivnog građanstva sagledavali iz ugla relevantnih religijskih učenja. Prijedlog za uvođenje nekonfesionalnog predmeta o kulturi religija uz postojeću konfesionalnu nastavu mogao se naslutiti u ranijim kritikama na račun vjeronauke, a otvoreno je iznesen u nekim istraživanjima javnih politika (Alibašić 2009), iako je njegovo uvođenje uglavnom pravdano kao način da se spriječi diskriminacija učenika koji ne pohađaju vjeronauku. U svakom slučaju, takvi predmeti prisutni su u prijedlozima mnogih istaknutih stručnjaka u oblasti obrazovanja (Jackson i Steele 2004).

Unaprijedeno konfesionalno i eksplicitno građansko obrazovanje (Model unaprijedene vjeronauke) treća je i preferirana opcija koja insistira na modelu EGO-a u osnovnim školama i u

skladu s njim predviđa odgovarajuće prilagođavanje trenutnih vjeronaučnih nastavnih planova i udžbenika kako bi obuhvatili i religijsko razumijevanje javne odgovornosti i njenih temeljnih principa u islamu, katoličanstvu i pravoslavlju. Iako je to vjerovatno najuspješniji metod građanske akulturacije mladih u BiH, dosada je slabo ko predlagao i ovakvu vrstu rješenja za nedostatke u odnosu bh. građana prema pitanju javne odgovornosti. Ranije spomenuta inicijative CIVITAS-a BiH, koja je na kraju obustavljena zbog nedostatka finansijskih sredstava, vjerovatno je najdalje otišla u zagovaranju ideje koju imamo na umu. Cilj ovog prijedloga bio bi unaprijediti trenutni model građanskog obrazovanja kroz vjeronauku koja bi bila više orijentirana u pravcu pripremanja mladih generacija za život u demokratskom društvu koji, između ostalog, zahtijeva aktivno učešće građana da bi se osiguralo odgovorno ponašanje javnih službenika. To je moguće izvesti kroz primjereno reinterpretiranje relevantnih religijskih učenja te odgovarajuće intervencije u oblasti vjeronaučnog sadržaja (kurikulum), sredstava (udžbenici i nastavna pomagala), ljudskih resursa (obuka vjeroučitelja) i pedagogije (didaktika i metodologija). Ovakve alternative također su prisutne u prijedlozima evropskih stručnjaka u oblasti obrazovanja (Jackson i Steele 2004). Provođenje navedenih mjera, međutim, iziskuje intenzivnu saradnju i snažno partnerstvo između obrazovnih vlasti i vjerskih zajednica, što bi u konačnici rezultiralo vjeronaukom koja bi uspješnije djelovala u pravcu pripremanja mladih za život u demokratskom društvu i pravnoj državi. Takva bi vjeronauka kod njih igradila snažniji religiozni osjećaj za javnu i društvenu odgovornost i na taj način pomogla ostvarenju jednog od glavnih ciljeva utvrđenih u Okvirnom zakonu o obrazovanju te značajno ubrzala tempo demokratizacije bh. društva.

3.2. Analitički okvir

Sljedeći kriteriji predloženi su kao analitički okvir za procjenu tri predložene *policy* opcije: 1) doprinos podučavanju o temeljnim principima javne odgovornosti (*efikasnost*), 2) zasnivanje nastavnog materijala u lokalnoj kulturnoj tradiciji (*kulturna utemeljenost*), 3) uključivanje vjerskih zajednica u kampanju za izgradnju kulture javne odgovornosti (*društvena sveobuhvatnost*). Prepoznata su sljedeća tri ograničenja: 1) politička i društvena izvodljivost, 2) troškovi i 3) kapacitet.

Naprijed navedeni ciljevi i kriteriji određeni su na osnovu Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH (2003), u svjetlu temeljnih principa i ideja demokratije i javne odgovornosti razrađenih u relevantnoj literaturi (Bovens 2005) te na temelju pokazatelja korištenih u ranijim analizama razvoja demokratije (Fond otvoreno društvo BiH 2006) i društvene sveobuhvatnosti antikorupcijskih mjera, najprije preporučenih od odgovarajućih NVO-a (Blagovčanin 2009), a kasnije prihvaćenih u strategiji državne Agencije za prevenciju korupcije (2009). Prema navedenom Okvirnom zakonu, formalno obrazovanje treba "pripremati svakog pojedinca za život u društvu koje poštuje principe demokratije i vladavine zakona" (član 3, 2003) te "razvijati svijest o pripadnosti državi Bosni i Hercegovini, vlastitoj kulturnoj samosvijesti, jeziku i naslijeđu" (član 4, 2003). Usto, u skladu s definicijom kulture, građanska kultura javne odgovornosti podrazumijeva *sistem saznanja, uvjerenja, osjećanja i vrijednosti koji strukturira odnos i ponašanje građana naspram pitanja javne odgovornosti*. Budući da je pojam javne odgovornosti inherentno povezan s idejom demokratije i njenim temeljnim principima, relevantna naučna literatura i raniji izvještaji o razvoju demokratije obično predlažu korištenje sljedećih pokazatelja u procjeni mjere u kojoj određeni nastavni materijal zadovoljava preduvjete efikasnog podučavanja o životu u društvu koje poštuje osnovne vrijednosti i principe javne odgovornosti, reprezentativne demokratije i vladavine zakona.

- *Transparentnost je predstavljena kao osnovna karakteristika dobre vlasti* (Bovens 2005; Fond otvoreno društvo BiH 2006). Ovo je ključni pokazatelj javne odgovornosti, jer niko ne može biti odgovoran za svoje postupke ukoliko građani s tim nisu upoznati. Jedan od nedostataka prisutnih u svijesti bh. građana jeste i to da nisu svjesni ključnog značaja transparentnosti. Zastupljenost ove ideje u određenom udžbeniku indikativna je za naše istraživanje.
- *Obaveza da građanima obrazloži svoje ponašanje predstavljena je kao dužnost dobre vlasti* (Bovens 2005; Fond otvoreno društvo BiH, 2006). Transparentnost sama po sebi ne osigurava odgovornost vlasti, nego svijest da javni službenici moraju opravdati svoje politike građanima kao nosiocima konačnog suvereniteta i da u tom smislu trebaju biti spremni prihvatiti posljedice svog (ne)ponašanja.
- *Integritet ili ponašanje u skladu s pravilima predočeni su kao obavezna karakteristika dobre vlasti* (Bovens 2005). Mora biti potpuno jasno za šta su to javni službenici odgovorni. Drugim riječima, odgovorni su za postupanje u skladu sa utvrđenim pravilima i u najboljem interesu građana, što ne dozvoljava pristrasnost iz bilo kakvih razloga. Dio je problema u tome što je u bh. društvu prisutna svijest da "fleksibilnost" u određenim okolnostima može biti "dobra stvar".
- *U pogledu efikasne i brze reakcije, potiče se uvažavanje potreba javnosti od javnih službenika* (Bovens 2005; Fond otvoreno društvo BiH 2006). Javna odgovornost podrazumijeva da će javne agencije uvažavati zahtjeve svojih stranaka i reagirati na njih na način na koji to privatna preduzeća rade u odnosu prema svojim mušterijama. Ukazivanje na ovaj detalj također je indikativno za našu analizu.
- *Učešće građana u vlasti kroz insistiranje na poštivanju gore navedenih principa od javnih službenika predstavljeno je kao izuzetno pohvalno svojstvo svakog pojedinca* (Malena, Forster i Singh 2004; Fond otvoreno društvo BiH 2006). Bez spremnosti građana da iznesu svoje primjedbe i zahtjeve na demokratski način, ideali javne odgovornosti ostaju "unutar-nje ideje", koje gube praktično značenje u kontekstu promicanja društvene odgovornosti među građanima i pozitivnog pritiska na vlasti da se ponašaju odgovorno. Ovakvi sadržaji pokazuju senzibilitet nastavnog materijala za značaj aktivnog građanstva.
- *Analizirani sadržaj pokušava zasnovati temeljne principe javne odgovornosti na kulturnom naslijeđu učenika*. Prema istraživanjima sprovedenim u uspješno moderniziranim zemljama, ove su zemlje uspijevale u demokratizaciji društva uveliko i zato što su osnove demokratije spojile s vrijednostima lokalne kulture, usljed čega je obično nastajala specifična demokratska kultura (Berger i Hefner, bez godine). Zbog toga, mjera u kojoj analizirani udžbenici moderni koncept javne odgovornosti stavljaju u kontekst religijskih vrijednosti lokalne kulture dodatno ukazuje na njihov pedagoški kvalitet.

Konačno, shodno već spomenutoj strategiji Afencije za prevenciju korupcije (2009) i preporukama određenih NVO-a (Blagovčanin 2009), odgovarajuće antikorupcijske kampanje trebaju uključiti sve relevantne društvene institucije u podizanje društvene svijesti o značenju i značaju javne odgovornosti i aktivnog građanstva.

Što se tiče ograničenja, čini se da je osnovno politička izvodljivost. Društveno prihvatanje vjeronauke i građanskog obrazovanja naizgled je osigurano. Iako interesne grupe rijetko spominju troškove i kapacitete, oni su i dalje važni preduvjeti za provođenje ove preporuke s obzirom na njenu prirodu i trenutnu ekonomsku situaciju u BiH.

Tabela I:
Analitički okvir

	Policy opcije		
	1	2	3
Ciljevi/kriteriji ▼	Tranzicijski pristup	Model religijskih studija	Model unaprijeđene vjeronauke
<i>Efikasnost</i>	Podučavane	Podučavane	Podučavane
Temeljne vrijednosti javne odgovornosti podučavane	++-	+++	+++
<i>Kulturna utemeljenost</i>	Nije osigurano	Osigurano	Osigurano
Temeljni principi zasnovani na vjerskoj tradiciji	---	+++	+++
<i>Društvena sveobuhvatnost</i>	Nije osigurano	Nije osigurano	Osigurano
Učešće vjerskih zajednica i vjeronauke u izgradnji kulture javne odgovornosti	---	---	+++
Troškovi	Trenutni nivo	Novi predmet, udžbenici, obuka nastavnika	Obuka nastavnika, revizija
	+++	---	++-
<i>Društvena izvodljivost</i>	Slaba podrška	Slaba podrška	Široka podrška
Društvena prihvaćenost	+--	+--	+++
<i>Politička izvodljivost</i>	Prisutna	Nije prisutna	Prisutna
Politička prihvaćenost	++-	+--	++-
Kapacitet	Vrlo dobar	Potrebno više nastavnika	Vrlo dobar
1) Potrebno više nastavnika	+++	---	+++
2) Potrebna dodatna obuka nastavnika	+++	---	++-

3.3. Nepoželjne opcije

Najjači je argument u korist nastavljanja s provođenjem *trenutne politike*, čini se, u relativnoj prihvatljivosti njenih troškova, postojanju kapaciteta i političkoj prihvaćenosti. Troškovi su tu, ali su, izgleda, prihvatljivi za aktuelne vlasti. U pogledu kapaciteta, situacija se u proteklih 14 godina značajno poboljšala. Nastavnici građanskog obrazovanja i drugih predmeta kroz koje je zastupljena nastava iz građanskog obrazovanja prošli su potrebnu obuku i proces certifikacije koje je svojevremeno organizirao CIVITAS BiH u saradnji s nadležnim ministarstvima i ustanovama, te u tom smislu imaju sve kvalifikacije neophodne za uspješno izvođenje nastave. Isto važi i nastavnike vjeronauke. Ova primjedba, međutim, u potpunosti važi samo za RS, gdje se

još uvijek slijedi model EGO-a u obrazovanju o demokratiji i građanstvu u osnovnim školama. U Federaciji BiH, gdje se resorno ministarstvo odlučilo za model IGO-a, novi pristup ustvari zahtijeva dodatno obrazovanje i obuku gotovo sveg nastavnog kadra i administracije u pogledu načina njegove provedbe. Što se tiče političke izvodljivosti, obrazovne vlasti u Federaciji, kantonima i RS-u izgledaju zadovoljne trenutnim statusom i građanskog obrazovanja i vjeronauke. Međutim, najnovija obrazovna politika u vezi s građanskim obrazovanjem u Federaciji teško da ima podršku Odjela za borbu protiv korupcije pri državnom Ministarstvu sigurnosti (Jahić, lična komunikacija 2011), a definitivno nije u saglasnosti s ranije spomenutom antikorupcijskom strategijom Agencije za prevenciju korupcije.

Ukoliko novi nastavni plan za osnovne škole bude u konačnici i prihvaćen u Federaciji, ova bi opcija veoma slabo bila rangirana na kriteriju efikasnosti u podučavanju o javnoj i društvenoj odgovornosti te društvene prihvaćenosti. Istraživanja pokazuju da učenici uče prvenstveno ono čemu se eksplicitno podučavaju, a ne ono o čemu im se direktno ne govori. Prema modelu IGO-a, svaki nastavnik ima obavezu kreativno ugraditi duh građanstva u svoj nastavni plan, pri čemu krajnji rezultat veoma često jeste difuzija odgovornosti, zbog čega je ovaj model i napušten u velikoj većini evropskih zemalja (Šalaj, 2002). Pored toga, trenutni nastavni planovi i udžbenici građanskog obrazovanja za osnovne škole u oba entiteta uopće ne pokušavaju zasnovati principe demokratije i aktivnog građanstva na religijskim elementima lokalne kulture.

Isto, međutim, važi i za udžbenike vjeronauke u osnovnim školama, jer i oni propuštaju angažirati duhovne potencijale religije u promicanju ovih temeljnih principa demokratskog društva i dobre vlasti, što vjerovatno dodatno usporava i slabi proces izgradnje kulture netolerancije prema korupciji u BiH. Iako raniji izvještaji ističu značajan napredak u sadržaju vjeronaučnih udžbenika (Alibašić 2009), u skladu s našom hipotezom, naša analiza pokazuje da temeljne vrijednosti javne i društvene odgovornosti nisu zastupljene u vjeronaučnim udžbenicima kao zasebne teme ili eksplicitne ilustracije. Odatle i sam sadržaj vjeronaučnih udžbenika ne sugerira – iako ima nekoliko, mada iluzornih, izuzetaka – da će religijsko razumijevanje javne i društvene odgovornosti biti predmet širih elaboracija. Također, u udžbenicima nema eksplicitnog spomena osnova odgovorne i dobre vlasti, poput transparentnosti, dužnosti vladinih službenika da svoje politike opravdaju pred građanima, efikasnosti ili potrebe za aktivnim učešćem građana u insistiranju na odgovornoj vlasti. Kao što je i očekivano, analizirani udžbenici bave se mnogim historijskim događajima, etičkim vrijednostima i temama, koje se lahko mogu dovesti u vezi s temeljnim principima javne i društvene odgovornosti. Autori, međutim, uveliko propuštaju tu priliku. Jedan od udžbenika katoličke vjeronauke (Razum 2007), naprimjer, otvara kazivanje o kralju Davidu i njegovoj pravednoj vladavini naslovom koji obećava – “Davidov životni put: Moć i odgovornost” – ali u konačnici propušta priliku da poentira i njenu poruku stavi kontekst pitanja dobre vlasti. Isto važi i za poznate riječi Ebu Bekra, navedene u udžbeniku islamske vjeronauke, a koje je izgovorio poslije svoga izbora za prvog halifu islamske države nakon poslanika Muhammeda, otvoreno pozivajući prisutne na pokornost, i to onoliko koliko je on pokoran Božijoj poruci i dosljedan u ispunjavanju njihovih svetih prava. Ovaj je govor naveden u udžbeniku za osmi razred (Sulejmanović i Kapetanović 2005), ali nije dodatno razrađen u kontekstu pitanja javne odgovornosti “sada i ovdje”. Religijski ideali moralnosti, integriteta, iskrenosti, pouzdanosti, pravednosti kao i njihove negativne suprotnosti (nemoral, nepravedno prisvajanje tuđe imovine) teme su kojima se bave različiti vjeronaučni udžbenici sve tri religije (Grabus i Bašić 2009; Jević 2007; Ništović, Ništović i Valjevac 2008; Periš et al. 2007a; Pažin i Pavlović 2007; Periš et al. 2007b; Sulejmanović i Husić 2010; Vrhovac 2007), ali gotovo nikada nisu jasno ilustrirane i eksplicitno spomenute kao poželjna svojstva dobre vlasti i vrline vlastodržaca i javnih službenika. Isti je slučaj sa svojstvima hrabrosti i

istinoljubivosti, naprimjer, kao bitnog preduvjeta aktivnog građanskog angažmana (Sulejmanović i Kapetanović 2005). Shodno tome, ukoliko je suditi po već spomenutom pedagoškom principu da ono što se ne podučava ne može se ni naučiti, onda vjeronaučni udžbenici uveliko propuštaju priliku obrazovati najmlađe o religijskom razumijevanju javne i društvene odgovornosti, potvrđujući tako zaključke ranijih izvještaja da vjeronauka u javnim školama ne priprema učenike za život u društvu zasnovanom na participativnoj demokratiji (Trbić 2007).

Konačno, ako je moguće suditi o predmetu iz demokratije u osnovnim školama na osnovu saznanja o tome koliko su učenici srednjih škola zadovoljni ovim kursom, onda je realno očekivati da Devetogodišnji plan i program u Federaciji neće naići na podršku ni kod učenika osnovnih škola. Kao što smo pojasnili, civilni sektor također nije zadovoljan statusom građanskog obrazovanja u osnovnim školama u Federaciji, dok određene NVO pozivaju na aktivniji i konstruktivniji angažman takozvane "nacionalne grupe predmeta" – uključujući i vjeronauku – u pripremanju mladih generacija za život u društvu zasnovanom na principima participativne demokratije. Iako roditelji svih konfesija širom BiH podržavaju trenutni položaj vjeronauke, oni su se također pridružili ovom apelu. I jedan broj teologa javno je podržao prijedloge u pravcu prilagođavanja religijskog diskursa kako bi na primjereniji način obrađivao društvene i egzistencijalne probleme sadašnjice.

Zbog svih ovih razloga čini se opravdanim tražiti načine kako bi se ispravili naprijed navedeni nedostaci u statusu i modelu formalnog građanskog obrazovanja te u iznalaženju mjesta vjeronauke u procesu građanskog obrazovanja.

Model religijskih studija radikalna je potez u pravcu rješavanja manjkavosti prisutnih u trenutnoj obrazovnoj politici naspram mjesta vjeronauke u kontekstu formalnog građanskog obrazovanja u osnovnim školama. Najjači segment ove opcije u tome je što će novi, nekonfesionalni predmet o religijama uz EGO-e uspješno obrazovati mlade generacije o principima i vrijednostima javne i društvene odgovornosti te ih učiniti sastavnim dijelom njihovog religioznog identiteta. S druge strane, ova je politika ozbiljno osporovana na temelju nekoliko prigovora. Prije svega, iako su međunarodna zajednica, stranke lijevice i NVO općenito podržale takvu mogućnost, vjerske zajednice još uvijek s rezervom gledaju na uvođenje predmeta o religijama čiji bi plan i nastava bili izvan njihovih nadležnosti, i to zbog straha da bi on mogao biti iskorišten protiv religije ili u svrhu potkopovanja uskih etnoreligijskih identiteta bh. naroda zarad izgradnje supranacionalnog identiteta (Alibašić 2009). Zbog toga se čini veoma vjerovatnim da ova opcija u suštini neće dovesti do poželjne društvene sveobuhvatnosti u promicanju javne i društvene odgovornosti; ona bi, naime, uspjela u ovu uključiti religijske vrijednosti, ali ne i vjerske zajednice. Usto, kao što smo ranije istakli, obrazovne vlasti općenito su izuzetno rezervirane naspram uvođenja novih predmeta i opterećavanja učenika novim obavezama. U cjelini, čini se da ova opcija ne uživa široku društvenu i političku podršku.

Konačno, s obzirom na to da bi novi predmet bio prvi takve prirode na području BiH, nedostatak kapaciteta i resursa za njegovo izvođenje bio bi izvjestan. Njegovo uvođenje nadalje bi iziskivalo razvoj nastavnog plana, izdavanje novih udžbenika i obuku nastavnika, odnosno dodatne troškove. U vrijeme kad se zemlja suočava s ekonomskom krizom i visokom stopom nezaposlenosti, opterećavanje budžeta dodatnim troškovima za mnoge nije prihvatljiva opcija.

Nakon sve argumenatcije čini se da bi zadržavanje modela EGO-a u osnovnim školama bilo poželjno i izvodljivo, za razliku od radikalnog rješenja za manjkavosti prisutne u načinu na koji je vjersko obrazovanje u javnim školama postavljeno naspram obrazovanja o javnoj i društvenoj odgovornosti. Zato bi unapređivanje postojeće vjeronauke bio logičan i jednostavan put naprijed.

3.4. Odabrana opcija

Kao što smo vidjeli, status quo nije zadovoljavajući, a radikalna rješenja u iznalaženju mjesta vjerskog obrazovanja naspram građanskog obrazovanja nisu moguća i neophodna. Zbog toga je jedina izvodljiva, a istovremeno logična i jednostavna opcija u postepenom mijenjanju i unapređivanju postojeće vjeronauke, pri tome insistirajući na modelu EGO-a u osnovnim školama. To bi podrazumijevalo odgovarajuće unapređivanje trenutnih nastavnih planova i udžbenika vjeronauke kako bi ponudili religijsko tumačenje javne i društvene odgovornosti i njihovih temeljnih principa u islamu, katoličanstvu i pravoslavlju, dodatnu obuku vjeroučitelja, poboljšane nastavne metode te bolju saradnju između obrazovnih vlasti, vjerskih zajednica i odgovarajućih NVO-a. Kao argumente u korist ove opcije navodimo sljedeće.

Prvo, model EGO-a prihvaćen je u mnogim evropskim zemljama zbog njegove dokazane uspješnosti u obrazovanju o aktivnom građanstvu i promicanju njegovih vrijednosti među mladima. Holandija je, izgleda, jedina evropska zemlja koja još uvijek insistira na IGO-u, nakon što je 2002. godine Engleska također odlučila prijeći na efikasniji model građanskog obrazovanja. Uskoro će i Holandija vjerovatno napraviti isti potez.

Drugo, s unaprijeđenim vjeronaučnim nastavnim planom i udžbenicima koji će podučavati o religijskom razumijevanju javne i društvene odgovornosti, ova će opcija ugraditi ove građanske principe u vjerski identitet mladih naraštaja, dajući im tako dimenziju svetosti i vjerske obaveznosti, što bi moglo ubrzati aktuelnu kampanju za demokratizaciju društva opterećenog problemom korupcije u javnom sektoru. To bi zauzvrat također značilo ne samo uključivanje religijskih vrijednosti u proces izgradnje građanske kulture nego i vjerskih zajednica, jer bi one bile odgovorne za ovaj "zahvat" u građanskoj svijesti mladih naraštaja putem vjeronauke u javnim školama. Naposljetku, to bi aktuelnoj kampanji za izgradnju snažne građanske kulture u BiH konačno dalo dimenziju društvene sveobuhvatnosti.

Treće, ako je donositi zaključke na osnovu ranije obavljenih istraživanja i pripremljenih izvještaja o statusu građanskog obrazovanja u javnim školama te sadržaju analiziranih vjeronaučnih udžbenika, onda možemo pretpostaviti da će ovakvi prijedlozi naići na široku društvenu podršku, uključujući i onu vjerskih zajednica. U tom smislu, kao što je ranije u ovom radu istaknuto, a suprotno od već spomenute argumentacije glede izbacivanja građanskog obrazovanja iz nastavnih planova i udžbenika (Bandić, lična komunikacija 2011), lokalne NVO i učenici u školama podržavaju eksplicitno podučavanje o građanstvu. Slično tome, NVO zajedno s roditeljima i učenicima (Trbić 2007; Trbić i Kojić-Hasanagić 2007) već su uputile poziv obrazovnim vlastima i vjerskim zajednicama da u svjetlu današnjih potreba bh. društva dorade i unaprijede vjeronaučne nastavne planove i udžbenike kako bi bolje pripremali učenike za život u višereligijskom i multikulturalnom društvu zasnovanom na principima participativne demokratije. Ranija pozitivna iskustva u vezi s prilagođavanjem načina na koji se vjeronaučni udžbenici bave pitanjima religijske i kulturne raznolikosti dokaz su da su vjerske zajednice ipak spremne ozbiljno razmotriti ovakve preporuke. Prevelik naglasak na pitanjima multikulturalnosti i etnoreligijske tolerancije te neupućenost u neke čisto tehničke detalje može biti jednim razlogom zašto su vjerske zajednice do sada propustile priliku kroz vjeronauku više govoriti o religijskom razumijevanju i značaju javne i društvene odgovornosti. Ova pretpostavka i njihova podrška ovakvoj inicijativi potvrđena je i kroz našu izravnu komunikaciju s predstavnicima vjerskih zajednica (Begović 2011; Jukić 2011; Tanasić 2011).

Četvrto, što se tiče političke izvodljivosti, čini se da će se završna bitka za više EGO-a u osnovnim školama u Federaciji voditi između različitih interesnih grupa. S obzirom na to da je u svojoj strategiji Agencija za prevenciju korupcije podržala uvođenje predmeta o antikorupcijskoj etici te da resorne službe u državnom Ministarstvu sigurnosti također podržavaju takvu inicijativu (Jahić 2011, lična komunikacija), sasvim je moguće da odluka federalnog Ministarstva obrazovanja i nauke da prijeđe na model IGO-a neće izazvati samo kritike CIVITAS-a BiH i drugih NVO-a nego i protivljenje budućih uposlenika Agencije za prevenciju te državne Agencije za provođenje zajedničke jezgre predmeta, koja uključuje i građansko obrazovanje. U takvim okolnostima federalno Ministarstvo obrazovanja i nauke povući će svoju raniju odluku ili će kantonalna administracija, u čijoj je nadležnosti obrazovna politika, jednostavno istu zanemariti. Takav će potez definitivno naići na odobravanje značajnih činilaca u međunarodnoj zajednici, a definitivno će unijeti više harmonije u formalne programe građanskog obrazovanja u BiH. Mogućnost da i vjerske zajednice kroz vjeronauku uzmu učešće u promicanju vrijednosti javne i društvene odgovornosti dobrodošla je i za stručnjake u Odjelu za borbu protiv korupcije pri državnom Ministarstvu sigurnosti.

Konačno, ova opcija također je moguća u smislu potrebnih kapaciteta i troškova jer ustvari samo zahtijeva doradu postojećih vjeronaučnih udžbenika, što vjerske zajednice i samostalno već čine, te dodatnu obuku vjeroučitelja, što je obaveza koju je CIVITAS BiH uz prethodnu saglasnost i saradnju vjerskih zajednica spreman preuzeti na sebe, budući da je u posljednjih 15 godina bio veoma uspješan u izdavanju udžbenika za građansko obrazovanje, ali i obuci i certificiranju nastavnoga kadra.

U zaključku, građansko obrazovanje u osnovnoj školi i tokom formativnog perioda čovjekovog razvoja izuzetno je važno za razvoj građanske kulture javne i društvene odgovornosti kod bh. građana, ali i za uspješnost preventivnog pristupa u borbi protiv korupcije u BiH. U trenutku kad su bh. država i društvo suočeni s narastajućom korupcijom, ovaj rad podsjeća da jedan od najuspješnijih načina za ostvarenje zadatog cilja leži u formalnom i eksplicitnom građanskom obrazovanju, koje će u tu svrhu znati iskoristiti sve kulturne snage i obrazovne potencijale, uključujući religiju i vjeronauku u javnim školama. Pa ipak, ni uspješna i dosljedna provedba ovakvih obrazovnih politika ne može ostvariti nemoguće, tj. brzi napredak preko noći u svijesti i odnosu bh. građana naspram institucije javne odgovornosti. Dugoročno, i zajedno s drugim mjerama borbe protiv korupcije, to bi postepeno, ali uspješnije i snažnije u religijske vrijednosti lokalne kulture, svijest i srca bh. građana ugradilo principe dobre vlasti i aktivnog građanstva, potičući ih na odgovorno ponašanje bilo da su u položaju nadređenih ili podređenih.

4. Zaključak i preporuke

U svjetlu prethodne rasprave, moguće je donijeti sljedeće zaključke:

- Snažna građanska kultura jedan je od glavnih preduvjeta demokratije i dobre vlasti. Iako su bh. građani uveliko svjesni prisustva korupcije u javnim ustanovama, njihov trenutni odnos prema javnoj i društvenoj odgovornosti karakteriziraju ozbiljni nedostaci, uključujući pogrešno razumijevanje pojmova građanina i demokratije, snažan osjećaj apatije i bespomoćnosti u pogledu aktivnog građanstva i mogućnosti pozitivnih društveno-političkih promjena, a kod nekih je prisutna i sklonost da traže opravdanje za korumpiranost te spremnost da u specifičnim okolnostima budu direktni učesnici u korupciji.

- Formalno građansko obrazovanje na nivou osnovnih škola predstavlja standardnu mjeru u promicanju vrijednosti dobre vlasti i aktivnog građanstva u zemljama EU. Eksplicitno građansko obrazovanje ipak je model zastupljen u velikoj većini razvijenih demokratija. Usto, podučavanje građanskih vrijednosti putem vjerskog obrazovanja prijedlog je snažno podržan u dokumentima Vijeća Evrope te praksa redovno prisutna u mnogim evropskim državama.
- Moralna učenja islama, katoličanstva i pravoslavlja spojiva su s temeljnim vrijednostima i principima javne i društvene odgovornosti, te bi u tom smislu bila dragocjen resurs u promicanju vrijednosti dobre i odgovorne vlasti i građanskog aktivizma. Postojeći udžbenici vjeronauke u osnovnim školama, međutim, uveliko propuštaju priliku odgovarajuće historijske i etičke teme – inače zastupljene u ovim udžbenicima – staviti u kontekst pojma dobre vlasti i institucije javne odgovornosti, zanemarujući tako značajan kulturni potencijal svojih religijskih tradicija.
- Ovaj period može biti prekretnica za status i oblik formalnog građanskog obrazovanja kao i za ulogu vjeronauke u osnovnim školama u kontekstu promicanja javne i društvene odgovornosti i drugih načela demokratskog društva. U tom smislu značajno je da je federalno Ministarstvo obrazovanja i nauke nedavno usvojilo potpuno nov i manje efikasan model građanskog obrazovanja, dok su vjerske zajednice pod stalnim pritiskom međunarodnih i domaćih organizacija da diskurs vjeronauke prilagode potrebama i problemima mjesta i vremena u kojem živimo, uključujući i život u društvu zasnovanom na participativnoj demokratiji.
- Zadržavanje početno primjenjivanog modela eksplicitnog građanskog obrazovanja te odgovarajuće unapređivanje i prilagođavanje sadržaja vjeronaučnih udžbenika u osnovnim školama trenutno bi bila najlogičnija, najefikasnija, najizvodljivija te društveno i politički najprihvatljivija opcija u kontekstu aktuelnih napora u pravcu izgradnje građanske kulture javne odgovornosti u BiH kroz formalno obrazovanje. Ovakav pristup uzima u obzir najefikasnija međunarodna iskustva i prakse u obrazovanju o javnoj i društvenoj odgovornosti i drugim načelima građanstva te način na koji je koncipirana uloga vjerskog obrazovanja u tom kontekstu. On uvažava činjenicu da su moralna učenja islama, katoličanstva i pravoslavlja spojiva s principima odgovorne vlasti i aktivnog građanstva. Također uzima u obzir trenutnu podršku učenika i NVO-a eksplicitnom građanskom obrazovanju te stalne apele međunarodnih i domaćih organizacija i roditelja za unapređivanje diskursa vjeronauke kako bi on uvažio okolnosti života u društvu zasnovanom na participativnoj demokratiji. Istovremeno uvažen je respektabilni nivo prihvaćenosti vjeronauke u javnim školama te praktična poželjnost da se "uvezene" ideje ugrade u sistem lokalnih vrijednosti, kao i zapažen nivo saradnje vjerskih zajednica u pogledu sličnih ranijih preporuka. Konačno, ovaj pristup uzima u obzir mjere predložene u posljednjoj strategiji za borbu protiv korupcije kao i važeće zakonodavstvo u BiH, koje dozvoljava saradnju između države i vjerskih zajednica u pitanjima od zajedničkog interesa.
- Radikalne izmjene u oblasti relevantnih obrazovnih politika jednostavno nisu moguće, nisu realne i čak nisu potrebne niti poželjne. Unapređivanje i prilagođavanje vjeronauke sastojalo bi se iz revizije postojećih vjeronaučnih nastavnih planova, udžbenika i nastavnih metoda te odgovarajuće obuke vjeroučitelja.
- U pogledu svojih prednosti, ovaj pristup visoko kotira gotovo na svim kriterijima našeg analitičkog okvira. Dokazano je najefikasniji u obrazovanju o javnoj i društvenoj odgovornosti i drugim građanskim vrijednostima, pri čemu je također uspješan u zasnivanju podučavanog

materijala na vrijednostima lokalne kulture. Usto je društveno sveobuhvatan na način da koristi obrazovne, kulturne i motivacijske potencijale religije, vjerskih zajednica, vjeronauke i individualnog religijskog uvjerenja, te uživa široku društvenu podršku, isključujući manji dio onih koji su protiv prisustva vjeronauke u javnim školama. Dodatna ulaganja i troškovi minimalni su, i ukoliko se reagira brzo i u koordiniranoj saradnji resornih ministarstava, Agencije za prevenciju korupcije, Agencije za provedbu zajedničke jezgre predmeta, međunarodnim i domaćim organizacijama, ni politička izvodljivost ne bi bila upitna. Jedini potencijalni nedostatak ove opcije jeste što ne donosi ništa novo za manji dio učenika koji ne prisutvuje vjeronauci, a što bi se moglo ispraviti uvođenjem alternativnog predmeta Kultura religija za njih – mogućnost koju je Tuzlanski kanton, naprimjer, već iskoristio – a koji bi također uvažio preporuke ove studije.

- Uz podršku obrazovnih vlasti, od predloženih mjera u kontekstu unapređenja vjeronauke može se očekivati da će dobro obaviti svoj posao u pogledu pojašnjavanja vjerskog značaja javne i društvene odgovornosti, te na taj način odgovornom ponašanju u javnoj službi i odnosu građana prema ovom pitanju dati dodatnu, duhovnu dimenziju. Uključivanjem vjerskih zajednica u šire društvene tokove društvo će ih moći staviti pod pritisak da i one budu društveno odgovornije.
- Postoji nekoliko ključnih područja u vezi s formalnim građanskim obrazovanjem o javnoj i društvenoj odgovornosti koja zahtijevaju brzu i koordiniranu reakciju vlasti, vjerskih zajednica, međunarodnih i domaćih organizacija. Ona uključuju Nastavni plan i program devetogodišnjeg obrazovanja u osnovnim školama u Federaciji BiH, i to u njegovom dijelu koji se tiče građanskog obrazovanja te njegovu provedbu od nadležnih kantonalnih ministarstava, unapređivanje vjeronaučnih nastavnih planova i udžbenika, dodatnu obuku vjeroučitelja te unapređenje općenito odnosa između spomenutih interesnih grupa.

(a) Preporuke vlastima

- Insistirati kod nadležnih ministarstava u Federaciji i kantonima na primjeni modela eksplicitnog građanskog obrazovanja u osnovnim školama. Sadržaj i udžbenik za nastavu iz zasebnog predmeta o načelima građanstva u osnovnim školama može se vješto iskoristiti ujedno i za predstojeću provedbu obrazovnih mjera predviđenih posljednjom strategijom Agencije za prevenciju korupcije u cilju obrazovanja mladih o značaju borbe protiv korupcije i profesionalne etike.
- Kako bi se vjeronauka uključila u proces obrazovanja o vrijednostima javne i društvene odgovornosti, potrebno je odmah obnoviti napore u pravcu izgradnje saradnje i partnerstva s vjerskim zajednicama na području razvoja nastavnih planova i programa i dodatne obuke vjeroučitelja. CIVITAS BiH u tom bi kontekstu također bio dobar partner.
- U saradnji s vjerskim zajednicama odmah započeti analizu postojećih vjeronaučnih planova i udžbenika, a u cilju utvrđivanja mjere u kojoj analizirani materijali promiču vrijednosti dobre vlasti i aktivnog građanstva te njihovog dosljednog unapređivanja u svjetlu religijskog razumijevanja i podrške ovim modernim konceptima.
- Osigurati da proces koji prethodi reviziji i unapređivanju vjeronaučnih nastavnih planova ima osjećaja za potrebe i ustaljenu praksu vjerskih zajednica u tom pogledu te da i drugim ineteresnim grupama osigura priliku da iznesu svoja mišljenja.

- Kroz seminare i obuku na poslu osigurati da se vjeroučitelji upoznaju s tumačenjem i odobravajućim odnosom njihovih religijskih svjetonazora naspram vrijednosti javne i društvene odgovornosti. Također osigurati da vjeroučitelji ne zaostaju za svojim kolegama u pogledu vještina i znanja potrebnog za obrazovanje o značaju dobre vlasti i aktivnog građanstva.
- Utvrditi u kolikoj su mjeri postojeće ustanove za obuku nastavnika i CIVITAS BiH u stanju osigurati profesionalnu obuku neophodnu za izvođenje vjeronauke na način koji promiče javnu i društvenu odgovornost i ukazuje na dobro poznavanje različitih nastavnih metoda.

(b) Preporuke vjerskim zajednicama

- Osnažiti saradnju i partnerstvo s vlastima, međunarodnim i domaćim organizacijama u kontekstu preventivne borbe protiv korupcije. Podizati društvenu svijest o značaju javne odgovornosti i aktivnog građanstva te potrebi podučavanja o njihovim temeljnim vrijednostima putem vjeronauke u javnim školama.
- U slučaju potencijalnih revizija vjeronaučnih programa i udžbenika, budite pri ruci obrazovnim vlastima tokom koncipiranja autentičnog religijskog tumačenja pojmova dobre vlasti i aktivnog građanstva kako bi se vjeronauka pripremila za podučavanje o ovim modernim principima u skladu s njihovim razumijevanjem u vašoj religijskoj tradiciji.
- Kroz organiziranje seminara i radionica redovno pratite pozitivna iskustva i primjere u svijetu na području promicanja građanskih vrijednosti putem religije i vjeronauke u javnim školama te uspješnim pedagoškim metodama u tom pogledu.
- Osigurati da diskurs vjerskih zajednica i vjeronaučni sadržaji obrađuju aktuelne društvene probleme i potrebe šireg društva, uključujući trenutnu slabost građanske kulture u BiH u kontekstu borbe protiv korupcije u javnom sektoru. Početi s kritičkom ocjenom postojećih vjeronaučnih udžbenika jer oni sadrže mnoštvo primjera koji se vješto i bez iskrivljivanja izvorne religijske poruke mogu iskoristiti za utemeljenje vrijednosti javne i društvene odgovornosti u religiozni identitet najmlađih vjernika.

(c) Preporuke međunarodnim i domaćim organizacijama

- Preusmjerite pažnju s negativnih aspekata vjerskih zajednica i vjeronauke u javnim školama te počnite razmatrati načine putem kojih religijska poruka može biti uključena u promicanje aktivnog građanstva i javne odgovornosti na zadovoljstvo svih.
- Poduzmite sve potrebne mjere kako biste s vjerskim zajednicama izgradili odnos međusobnog povjerenja, uključujući i to da ih uvjerite da cilj ovakvih projekata nije sekularizirati religijsko učenje i vjeronauku, da službeno tumačenje religijske tradicije u konačnici pripada vjerskim zajednicama te da su sve izjave i aktivnosti organizacija uključenih u projekt u skladu s takvim vašim stavovima.
- Pomozite vjerskim zajednicama i obrazovnim vlastima u provođenju predloženih izmjena u sadržaju vjeronauke te dosljednoj obuci vjeroučitelja.
- Osigurajte podršku za empirijsko istraživanje koje bi imalo za cilj utvrditi dosadašnji utjecaj vjeronauke u promicanju vrijednosti dobre vlasti i aktivnog građanstva među učenicima.

5. Bibliografija

Agencija za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije. (2009). "Strategija za borbu protiv korupcije: 2009-2014". Ministarstvo sigurnosti BiH. <http://www.msb.gov.ba/dokumenti/strateski/?id=4338>.

Andrews, R. (2007). "Civic Culture and Public Service Failure: An Empirical Exploration. *Urban Studies*. 44: 845-863.

Alibašić, A. (ur.) (2007). *Religija i sekularna država: Uloga i značaj religije u sekularnom društvu iz muslimanske, kršćanske i jevrejske perspective sa fokusom na Jugoistočnu Evropu*. Fondacija Konrad Adenauer, <http://www.kas.de/proj/home/home/41/15/index.html>.

Alibašić, A. (2009). "Religious Education in Public Schools in Bosnia and Herzegovina: Towards a Model Supporting Coexistence and Mutual Understanding". Open Society Fund BH. http://soros.org.ba/images/stories/ProgDocs/PDFP/pdfp_2009/eng_ahmet_alibasic_full.pdf.

Appleby, S. (2000). *The Ambivalence of the Sacred*. New York: Rowman Publishers.

Begović, N. (2010). "Bosanski Hrvati su jeftini pijuni, žrtvovani na šahovskoj ploči Franje Tuđmana". *Slobodna Bosna*, 7. septembar, str. 32-36.

Berger, P. i Hefner, R. (bez godine). *Spiritual Capital in Comparative Perspective*. <http://www.spiritualcapitalresearchprogram.com/pdf/Berger.pdf>.

Bigović, R. (2000). *Crkva i društvo*. Beograd: Bogoslovski fakultet SPC.

Blagovčanin, S. (2009). "Korupcija u BiH". Transparency International BiH. <http://www.ti-bih.org/Surveys.aspx?ID=LocalSurveys>.

Bodružić, D. (2010). "Civil Society in a Post-Conflict Multiethnic Setting: A Case Study of Bosnia". www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Bodruzic.pdf.

Bovens, M. (2005). "Public Accountability". U: *The Oxford Handbook of Public Management*. Oxford University Press.

Center for Study of Islam and Democracy (2005). *Qira'at fil-Islam wad-Damaqratiyya*. Web-stranica.

Center for Study of Islam and Democracy (2007). *Al-Islam wad-Damaqratiyya: Nahva Muwatina Faaala*. Web-stranica.

Centri civilnih inicijativa (2007). *Izveštaj o stanju učešća građana u procesima odlučivanja u BiH za 2007*. Banja Luka: Centri civilnih inicijativa. <http://www.cci.ba/pubs/1/19/2.html>.

Centri civilnih inicijativa (2010). *Izveštaj o stanju učešća građana u procesima odlučivanja u BiH za 2009*. Banja Luka: Fond otvoreno društvo BiH. <http://www.cci.ba/pubs/1/19/2.html>.

The Chicago Council on Global Affairs (2010). "Engaging Religious Communities Abroad". <https://www.csionline.org/resources/news/9/577-engaging-religious-communities-abroad-a-new-imperative-for-us-foreign-policy>.

CIVITAS (2010). CIVITAS BiH. web-stranica. <http://civitas.ba/>.

Council of Europe, Parliamentary Assembly (2005). Recommendation 1720.

Datzer, D. (2009). "Mitologija korupcije: Zašto građani BiH toleriraju korupciju?". <http://www.pulsdemokratije.ba/index.php?id=1442&l=bs>.

Demokratija i ljudska prava: Certifikacija. Sarajevo: CIVITAS BiH, bez godine.

Džidić, R. i Spajić-Vrkaš, V. (2011). "Rezultati istraživanja o građanskom obrazovanju u BiH". Neobjavljena studija.

Djupe, A. P. i Gilbert, C. P. (2009). *Political Influence of Churches*. Cambridge University Press.

European Stability Initiative (2004). *Governance and Democracy in Bosnia and Herzegovina: Post-industrial Society and the Authoritarian Temptation*. http://www.esiweb.org/pdf/esi_document_id_63.pdf.

Fox, J. (2000). "Civil society and political accountability: propositions for discussion". <http://derechoasaber.org.mx/documentos/pdf0047.pdf>.

Fond otvoreno društvo BiH (2006). *Procjena razvoja demokratije u BiH*. http://www.soros.org.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=94:procjena-razvoja-demokratije-u-bih&catid=50&Itemid=90&lang=en.

Grabus, E. i Bašić, M. (2009). *Vjeronauka za šesti razred osnovne škole*. Sarajevo: El-Kalem.

Hodžić, A. (2003). "Sužavanje identiteta i građansko obrazovanje". *Naš CIVITAS*, br. 1. <http://civitas.ba/publikacije/nas-civitas/>.

Hodžić, E. i Maglajlić, R. A. (2006). "Postoji li puna participacija građana u javnom životu?". U: Procjena razvoja demokratije u BiH. http://www.soros.org.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=94:procjena-razvoja-demokratije-u-bih&catid=50&Itemid=90&lang=en.

Hodžić, Š. (2008). „Bošnjačka elita vodi politiku na pogrešan način”. *Oslobođenje*, 29/30. septembar, str. 6.

Jabučar, A. "Vjeronauka u školama u Federaciji Bosne i Hercegovine". http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/vjeronauka-bos-fbh-t05.pdf.

Jackson, R. i Steele, K. (2004). "Problems and Possibilities for Relating Citizenship Education and Religious Education in Europe". <http://folk.uio.no/leirvik/OsloCoalition/JacksonSteele0904.htm>.

Korjenić, O. (2006). "Civilno društvo i državna politika: Konstrukcijski potencijal nevladinog sektora u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini". <http://www.most.ba/107/017.aspx>.

- Kristić, A. (2009a). "Prisilna religijska obnova: Izvori religijske hipokrizije u BiH". <http://pulsdemokratije.ba/index.php?id=1564&l=bs>.
- Kristić, A. (2009b). "Islamofobija: Fobija od istine o sebi". *Oslobođenje*, 2. septembar, str. 11-13.
- Kuburić, Zorica i Christian Moe (2006). *Religion and Pluralism in Education: Comparative Approaches in the Western Balkans*. Novi Sad: CEIR.
- Lazić, D., Kolundžija, D. (2005). *Promocija etike i borba protiv korupcije*. Transparency International BiH. <http://www.ti-bih.org/Surveys.aspx?ID=LocalSurveys>.
- Malena, C., Forster, R. i Singh, J. (2004). *Social Accountability: An Introduction to the Concept and Emerging Practice*. World Bank, web-stranica.
- Marshall, K. (2004). *Religion and Development: Past, Present and Future*. World Bank, web-stranica.
- Milanović, N. (2005). "Strateški pristup u borbi protiv korupcije". Transparency International BH i Open Society Fund BH. <http://ti-bih.org/wp-content/uploads/2011/02/20071109Strateški-pristup-u-borbi-protiv-korupcije.pdf>.
- Muminović, D. (2009). "Parlament štiti sistem nelegalnog bogaćenja". *Nezavisne*, 19. novembar, str. 14.
- Ništović, H., Ništović, I., i Valjevac, M. (2008). *Vjeronauka za četvrti razred osnovne škole*. Sarajevo: El-Kalem.
- Nurikić, E. (2010). "Vjerskim liderima je mjesto u vjerskim institucijama". *Dani*, 27. august, str. 50-53.
- Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH (2003). <http://kuvn.org/Okvirni.pdf>.
- Pažin, I. i Pavlović, A. (2007). *Na putu vjere: Udžbenik za katolički vjeronauk četvrtoga razreda osnovne škole*. Zagreb – Sarajevo: Kršćanska sadašnjost.
- Periš, J., Cicvarić, A., Galić, V. i Rađa, V. (2007a). *Zajedno u ljubavi: Udžbenik za katolički vjeronauk sedmoga razreda osnovne škole*. Zagreb – Sarajevo, Kršćanska sadašnjost.
- Periš, J., Marunčić, S., Vučica, M. i Vuletić, D. (2007b). *S Kristom u život: Udžbenik za katolički vjeronauk osmoga razreda osnovne škole*. Zagreb – Sarajevo: Kršćanska sadašnjost.
- Pontifical Council for Justice and Peace (2004). *Compendium of the Social Doctrine of the Church*. http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_en.html.
- Pontifical Council for Justice and Peace (2006). "The Fight against Corruption". http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060921_lotta-corruzione_en.html.

Popović, S. (2009). "Kraj je sve bliže". *Oslobođenje*, 20. novembar 2009. www.ti-bih.org/documents/novinski_clanci.

Razum, R. (2007). *Ja sam put: Udžbenik za katolički vjeronauk petoga razreda osnovne škole*. Zagreb – Sarajevo: Kršćanska sadašnjost.

Sali-Terzić, S. (2011). "Civilno društvo". U: Papić, Ž. (ur.). *Međunarodne politike podrške zemljama Jugoistočne Evrope: lekcije (ne)naučene u BiH*. Sarajevo: Muller, str. 177-194.

Smajić, A. (2010). "Psihosocijalni aspekti religioznosti kao determinante međunacionalne tolerancije". Neobjavljena doktorska disertacija. Filozofski fakultet u Sarajevu.

Sulejmanović, Š. i Kapetanović, E. (2005). *Vjeronauka za osmi razred osnovne škole*. Sarajevo: El-Kalem.

"Sveta stolica o borbi protiv korupcije". <http://marta.hbk.hr/index.php?prikaz=vijest&ID=89328>.

Šalaj, B. (2002). "Modeli političkoga obrazovanja u školskim sustavima europskih država". <http://fakultet.fpzg.hr/politicka-misao/DataStorage/Articles/1001.pdf>.

Šalaj, B. (2005). "Političko obrazovanje u školama: Nepotrebna politizacija obrazovanja ili važan uvjet demokracije? Slučaj Engleske". <http://fakultet.fpzg.hr/politicka-misao/DataStorage/Articles/23.pdf>.

Šalaj, B. (2009). *Socijalno povjerenje u BiH*. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/06159.pdf>.

Šiber, I. (1995). *Osnove političke psihologije*. Zagreb: Politička kultura.

Teaching Democracy through Religious Education. (2009). Proposal submitted to EU Seventh Framework Program by European Centre for Research.

Topić, F. (2010). "Dodik manipulira i svetim stvarima radi političkih bodova". *Herceg Bosna*. <http://www.hercegbosna.org/kolumne/politika/prof-dr-franjo-topic-dodik-manipulira-i-svetim-stvarima-radi-politickih-bodova-1473.html>.

Transparency International (2004). *Corruptions Perceptions Index*. <http://www.ti-bih.org/Articles.aspx?ArticleId=0a6f03f5-8f45-4b29-9a33-0ccc052278e0>.

Transparency International (2007). *Report on the Transparency International Global Corruption Barometer 2007*. http://www.transparency.org/content/download/27256/410704/file/GCB_2007_report_en_02-12-2007.pdf.

Transparency International (2010). *Corruption Perceptions Index for 2010*. http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/results.

Transparency International (2010). *Monitoring of the Implementation of BH Anti-Corruption Strategy 2009-2014: First Periodical Report*. <http://ti-bih.org/2936/monitoring-provedenja-strategije-za-borbu-protiv-korupcije-2009-2014/>.

Trbić, Dž (ur.) (2007). *Education in Bosnia and Herzegovina: What Do We Teach our Children? Review of the Contents of the 'National Group of Subjects' Textbooks*. Sarajevo: Open Society Fund B&H.

Trbić, Dž. i Kojić-Hasanagić, S. (2007). *Education in Bosnia and Herzegovina: What do we teach our children? Surveying Attitudes of Students and Parents about Values in Curricula and Textbooks in Primary and Secondary Schools in B&H*. Sarajevo: Open Society Fund B&H.

Tucaković, E. (2011). "Vjerski stavovi u javnom prostoru". *Preporod*, 15. februar, str. 19.

UNDP (2003). *Governance Perception Survey*. <http://www.undp.ba/index.aspx?PID=36&RID=7>.

Ured za monitoring i implementaciju SRS (2006). "Srednjoročna razvojna strategija BiH 2004-2007: Izveštaj o implementaciji mjera iz akcionog plana za period avgust 2003. – decembar 2006". http://www.dep.gov.ba/dokumenti_politika/izvjestaji/?id=5.

Valha, Š. N. (2009). "Civilno društvo u BiH: Između prava i pomoći". <http://www.pulsdemokratije.ba/index.php?id=1854&l=bs>.

"Vjerske zajednice su moralne instance". *Novine San*, 27. april 2010. <http://www.san.ba/index.php?id=11454>.

Vrhovac, S. (2007). *Pravoslavna vjeronauka za deveti razred osnovne škole*. Banja Luka: Kati-hetski ured.

Williams, K., Hinge, H., Persson, B. (2008). *CiCe Guidelines on Citizenship Education in a Global Context: Religion and Citizenship Education in Europe*. London.

World Bank (2003). *Bosnia and Herzegovina Poverty Assesment: Main Report*. http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2003/12/02/000012009_20031202165606/Rendered/PDF/25343.pdf.

World Bank (2009). *Governance Matters: Worldwide Governing Indicators, 1996-2008*. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp>.

Xharra, J. (2010). "Noel Malcolm on BH and Kosovo". <http://vesnaskareozbolt.blogger.hr/post/noel-malcolm-on-bh-kosovo/3924634.aspx>.

"Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini" (2004). <http://www.mpr.gov.ba/userfiles/file/Biblioteka/zakoni/bh/ZAKON%20O%20SLOBODI%20VJERE/ZAKON%20O%20slobodi%20vjere.pdf>.

Intervjuirane osobe:

Edin Jahić, savjetnik, Odjel za borbu protiv organiziranog kriminala i korupcije, Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Ibrahim Begović, stručni saradnik, Vjerskoprosvjetna služba Rijasetu, Islamska zajednica u BiH, Sarajevo.

Ivana Kešić, projektni menadžer, Obrazovni centar za demokratiju i ljudska prava – CIVITAS BiH, Sarajevo.

Mitar Tanasić, sekretar Sarajevske mitropolije, Srpska pravoslavna crkva.

Nadija Bandić, savjetnik Ministra za predškolsko, osnovno i srednjoškolsko obrazovanje, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar.

Petar Jukić, pročelnik, Katehetski ured Sarajevske nadbiskupije, Katolička crkva u BH, Sarajevo.

Dr. Aid Smajić, diplomirani teolog i psiholog, predaje psihologiju na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu i saradnik je Centra za napredne studije. Dobitnik je Fulbrightove stipendije američkog State Departmenta za studijski boravak na Univerzitetu u Tenesiju (SAD) u akademskoj 2008.-2009. U domaćim i međunarodnim časopisima je objavljivao tekstove i prijevode o obrazovnoj filozofiji u islamu, vjeronaučnim udžbenicima u BiH, religiji i međucivilizacijskom dijalogu, islamu i muslimanima u BiH, kao i radove na području istorije psihologije i psihoterapije, islamske civilizacije i psihologije, i islamistike.

Fond
otvoreno društvo
Bosna i Hercegovina

Fond otvoreno društvo BiH pokrenuo je Program podrške istraživanjima u oblasti javnih politika početkom 2004. godine. Osnovni cilj programa je unaprijedjenje istraživanja i analize javnih politika kako bi se potaknuo argumentovani dijalog i razvio takav način donošenja odluka u oblasti javnih politika koji će počivati na relevantnim informacijama i realnim opcijama.

Program obuhvata edukaciju iz oblasti istraživanja javnih politika, stipendije za istraživanje i mentorstvo u toku istraživanja. Do sada je, u okviru ovog programa, stipendirano 73 istraživača.